

ΔΗΜ. Ν. ΚΟΥΤΡΑ, δ.Φ.
Βοηθού Φιλοσοφικού Σπουδαστηρίου

ΘΕΜΑΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

*«Viel hat erfahren der Mensch, Der Himmlischen viele genannt,
Seit ein Gespräch wir sind
Und hören können voneinander».*
(Hölderlin, Versöhnender der du nimmergeglaubt, στ. 49 - 51).

Εισαγωγή.

Τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσης¹ παρουσιάζεται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν τόσον ἐνωρῆς, ὅσον ἀκριβῶς καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος καὶ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου. Ἡ γλώσσα ὡς μοναδικὸν μέσον ἐκφράσεως τῆς σκέψεως καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ συνεκέντρωσε τὴν προσοχὴν τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων εἰς τὸ φαινόμενον τοῦ λόγου, ὡς τρόπου ἀνυκοινώσεως καὶ κατανοήσεως ἐκ μέρους τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ὡς τρόπου συγχρόνως ἀποκαλύψεως τῆς ἀληθείας. Οὕτω δύναται τις σήμερον νὰ παρακολουθήσῃ μέσῳ τῶν γραπτῶν μνημείων τῆς περιόδου αὐτῆς, ὡς ἐπίσης καὶ ἐξ ἄλλων περιόδων μεγάλης ἀνθήσεως τῆς φιλοσοφίας, λογοτεχνίας καὶ ἐν γένει τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος τῶν διαφόρων λαῶν.

Πᾶσα γλώσσα καὶ πᾶν γραπτὸν μνημεῖον ὑψηλοῦ λόγου καὶ διανοήσεως ἀνήκουν καθ' ὅλοκληρίαν εἰς τὴν ἐποχὴν, ἢ ὅποια τὰ ἐγέννησεν εἶναι ὁ μόχθος τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπάσχισε νὰ καθορίσῃ ἀπ' ἑαυτοῦ τὴν μοῖραν του, τὴν ἱστορίαν του καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὰς μεταφυσικὰς του ἀνησυχίας καὶ ἀναζητήσεις. Αἱ γλώσσαι τῶν διαφόρων λαῶν τοῦ παρελθόντος, ὡς λέγει ὁ Hegel, ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα τῶν λαῶν αὐτῶν καὶ ὄλαι μαζὶ εἰσέρχονται εἰς τὸ Πάνθεον τοῦ πνεύματος²· ἡ γλώσσα εἶναι ἡ συγκεκρι-

1. Βλ. γενικῶς: Brice Parain, Untersuchungen über Natur und Funktion der Sprache, Stuttgart 1969. — Julius Stenzel, Philosophie der Sprache, München 1964². — Ἰωάν. Ν. Θεοδωρακοπούλου, Σύστημα φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, Ἀθήνα 1965, σσ. 78 - 90.

2. G. W. Fr. Hegel, Phänomenologie des Geistes, ἔκδοσις G. Lasson, τ. 2, Leipzig 1928³, σ. 506.

μένη παρουσία τοῦ πνεύματος¹ εἶναι τὸ ἔργον καὶ τὸ σῶμα τοῦ πνεύματος, ὅπου τὸ καθαρὸν ἐγὼ ἀποκρυσταλλοῦται γινόμενον ἀντικειμενικὸν ἐγὼ². Ἡ γλώσσα, ὡς λέγει ὁ φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς μας Martin Heidegger, εἶναι τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖον συλλέγει τὴν πείραν τῶν ἀνθρώπων καὶ μαρτυρεῖ τὸν βαθμὸν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν. Ἡ γλώσσα ἀνεξαρτήτως τοῦ λογικοῦ νοήματος, τὸ ὁποῖον φέρει, ἐκφράζει ἐπὶ πλέον ἀπόψεις περὶ τοῦ κόσμου καὶ μεταφυσικὰς θεωρίας τῶν λαῶν. Τοῦτο διεπίστωσαν ἤδη οἱ Gottfried Herder (1744 - 1803) καὶ Wilh. von Humboldt (1767 - 1835).

Τὴν βαθεῖαν συνάφειαν μεταξὺ γλώσσης καὶ πνεύματος, προφορικοῦ λόγου καὶ διανοίας, εἶχον κατανοήσει ἐνωρὶς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ Ἕλληνες ἀσχοληθέντες ἐπισταμένως περὶ τὸ φαινόμενον τῆς γλώσσης καὶ τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἐκαλλιέργησαν μὲ τὸν διάλογον τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴν, δηλαδὴ τὴν διαλεκτικὴν, τὴν ρητορικὴν τέχνην καὶ τὸν ἀντίλογον τῆς σοφιστικῆς. Τὸ λαλίστατον γένος τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν ταυτῷ τὰ μάλα ἐπιρρεπὲς εἰς τὴν θεωρίαν καὶ τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν συνέλαβε κατὰ βάθος τὴν μεταφυσικὴν προέλευσιν τῆς γλώσσης καὶ τοῦ λόγου. Ὁ λόγος τοῦ Ἡρακλείτου ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἀφετηρίαν ἐρμηνείας τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς γλώσσης αὐτοῦ.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐνεβάθυνε καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης, πᾶσα δὲ νεωτέρα φιλοσοφικὴ θεώρησις αὐτῆς δὲν ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴν πρόοδον εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσης, ἀλλὰ διαφοροποιήσιν τῆς μεθόδου. Ἡ νεωτέρα περὶ γλώσσης φιλοσοφία³ — ἐξαίρεσει τοῦ Wilh. von Humboldt, ὅστις εἶναι ὁ κύριος ἀναγεννητῆς τῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας τῆς γλώσσης καὶ εἶναι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ὅτι ὁ Kant εἰς τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως — παρὰ τὴν κατὰ κόρον ἐνασχόλησιν μὲ τὸ φαινόμενον τῆς γλώσσης δὲν δύναται νὰ ὑποκαταστήσῃ ἢ νὰ ἀρχηστεύσῃ τὴν προσφορὰν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καθ' ὅσον μάλιστα τὰ ὑπ' αὐτῆς τιθέμενα προβλήματα εἶναι τὰ αὐτά.

Εἰς τὴν ἀγγλοσαξωνικὴν διανόησιν τῆς ἐποχῆς μας εἶναι πολὺ τοῦ συρμοῦ ἢ φιλοσοφικὴ ἀνάλυσις τῆς γλώσσης καὶ ἡ συμβολικὴ λογικὴ. Σήμερον εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ φιλοσοφία τῆς γλώσσης ἔχει ἀναπτύξει πολλοὺς ἰδιαιτέρους κλάδους. Βασικῶς ἡ κίνησις αὐτὴ τῆς φιλοσοφίας

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 457.

2. Αὐτόθι, σ. 458.

3. Βλ. Siegfried J. Schmidt, Sprache und Denken als sprachphilosophisches Problem von Locke bis Wittgenstein, Den Haag 1968. — Hermann Wein, Sprachphilosophie der Gegenwart, Den Haag 1963.

της γλώσσας έχει άμεσον εξάρτησιν εκ του λογικού θετικισμού του κύκλου της Βιέννης (Wienerkreis), δηλαδή εκ της φιλοσοφίας των Gottlob Frege (1848 - 1925), Ludwig Wittgenstein (1889 - 1951), Bertrand Russell (1872 - 1970), Rudolf Carnap (1891 -) κ.ά. Έπιχειρεί δηλαδή ο λογικός θετικισμός να υποτάξη την πρότασιν εις ένα μαθηματικόν - συμβολικόν τύπον συμφώνως πρὸς τὸ λογικὸν αὐτοῦ περιεχόμενον. Θέτει εις εφαρμογὴν ὅ,τι ἀκριβῶς παλαιότερον ἀπεπειράθησαν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ Gottfr. Wilh. Leibniz (1646 - 1716) καὶ John Locke (1632 - 1704), ν' ἀποκαθάρουν δηλαδή τὴν Γραμματικὴν ἀπὸ παντὸς μὴ λογικοῦ στοιχείου καὶ νὰ συντάξουν βάσει κοινῶν λογικῶν στοιχείων μίαν *grammatica rationalis*¹. Ὁ Locke εἰς τὸ Γ' βιβλίον του *An Essay concerning human Understanding* ἐσχεδίασε τὸ πρόγραμμα τοῦ λογικοῦ θετικισμού καὶ τὴν ἀναγωγὴν τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς γλώσσας.

Μεταξὺ τῆς ἐποχῆς τοῦ Wilh. von Humboldt ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν Frege, Ch. S. Peirce, Russell καὶ Wittgenstein ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχει μέγα κενὸν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσας. Κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας λήγοντος τοῦ 19^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Γερμανίαν εἶναι οἱ Gustav Gerber, Fr. M. Müller καὶ ὁ George Runze, ὁ μαθητὴς τοῦ Kant καὶ τοῦ Humboldt. Οἱ ἀνωτέρω ἐπηρεάζονται βασικῶς ὑπὸ τοῦ Locke, τοῦ Herder καὶ τοῦ Humboldt.

Ἡ μεταφύτευσις τῆς φιλοσοφίας τοῦ L. Wittgenstein² εἰς τὴν Ἄμερικὴν προεκάλεσε τὴν τάσιν πρὸς ἀνάλυσιν τῆς γλώσσας. Τὰ ἔργα αὐτοῦ *Tractatus Logico-Philosophicus* (New York 1922) καὶ *Philosophical Investigations* (Oxford 1953) θὰ ἀποτελέσουν τὰ κλασσικὰ κείμενα τῆς ἀναλύσεως τῆς γλώσσας, τὰ ὁποῖα ἔδωσαν βραδύτερον ὄθησιν δι' εὐρυτέρας μελέτας εἰς διαφόρους ἐπιστήμονας. Οὕτως ἀνεπτύχθη πλῆθος ἐπιμέρους ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπικουροῦν τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσας, ὅπως ἡ ψυχολογία τῆς γλώσσας, ἡ κριτικὴ τῆς γλώσσας, ἡ θεωρία τῆς γλώσσας κ.τ.τ.

Ἡ γλώσσα τώρα ὡς ἐπιστήμη τῶν σημείων εἰς τὴν Ἄμερικὴν διεκρίθη εἰς τρεῖς ὑποδιαιρέσεις: α') τὴν συντακτικὴν, β') τὴν σημαντικὴν καὶ γ') τὴν πραγματικὴν. Ἡ συντακτικὴ

1. Ἦδη ὁ R. Descartes (1596 - 1650) ἐπέσβευσεν ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν *mathesis universalis* πρέπει ν' ἀναπτυχθῇ ἡ *lingua universalis* καὶ ἡ γενικὴ λογικὴ μορφή τῆς γλώσσας νὰ εἶναι μία *lingua rationalis*.

2. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς συγχρόνου τυπικῆς - μαθηματικῆς Λογικῆς, ὁ G. Frege ἐπηρέασεν ἐν μέρει τὸν B. Russell, καθηγητὴν καὶ φίλον τοῦ L. Wittgenstein (1889 - 1951). Ὁ Wittgenstein πιστεύει ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι λογικὴ ἀπεικόνισις τοῦ κόσμου, ἥτις δὲν δύναται νὰ ἐκφρασθῇ διὰ λέξεων ἀκριβῶς, ἀλλὰ δύναται νὰ καταδειχθῇ καὶ νὰ θεαθῇ μέσφ ὀρισμένων συμβόλων.

ὡς ἐπιστήμη ἐξετάζει τὰς ἐντὸς τῆς γλώσσης σχέσεις τοῦ σημείου, ἢ σημαντικῆ ἔρευνᾶ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ σημείου ἐκ τοῦ σημαينوμένου καὶ ἢ πραγματικῆ ἔχει ὡς ἀντικείμενόν της τὴν συνάφειαν τοῦ σημείου πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος τὸν χρησιμοποιεῖ.

Συνοψίζοντες τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν τὸν λογικὸν θετικισμὸν δυνάμεθα νὰ εἰπῶμεν ὅτι αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: α') σημασία καὶ ἀλήθεια, β') σημασία καὶ ἐξακρίβωσις τῆς ἀληθείας τῆς προτάσεως (verification) καὶ γ') γλώσσα, ἀλήθεια καὶ λογικῆ.

Εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τῆς γλώσσης μεγάλῃν ἐπίδρασιν ἤσκησαν τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων: α') C. K. Ogden καὶ J. A. Richards, *The Meaning of Meaning*, London 1923, β') R. Carnap, *The Logical Syntax of Language*, New York 1937, γ') B. Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*, 1940 καὶ δ') L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford 1953.

Κατὰ τὸν Κ' αἰῶνα ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσης ἀσχολεῖται, ἰδίᾳ διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐθνολογίας, ἐπικουρουμένη ὑπὸ τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας, τῆς γενικῆς θεωρίας τῶν σημείων καὶ συμβόλων, μὲ τὰ πολιτιστικὰ - ἀνθρωπολογικὰ εὐρήματα τῶν φυσικῶν γλωσσῶν. Εἰς τὴν Ἀμερικὴν διαπιστοῦνται πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω τάσεις εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης, αἱ ὁποῖαι ἀνανεοῦνται ὑπὸ τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τῆς Εὐρώπης. Ὁ νεοκαντιανὸς Ernst Cassirer ἔλθων εἰς Ἀμερικὴν ἔγραψε τὸ *An Essay on Man*. Ὁ Charles Morris ἐπηρεασμένος ἐκ τοῦ ἀμερικανικοῦ νεοθετικισμοῦ καὶ τῆς ψυχολογίας τῆς συμπεριφορᾶς ἔδωκε τὸ ὄνομα εἰς τὴν νέαν περὶ γραπτῶν σημείων ἐπιστήμην, τὴν σημειωτικὴν¹.

Κατὰ καιροὺς ἐδόθησαν ἰδιαίτεροι ἔρμηνεοὶ εἰς τὸ φαινόμενον τῆς γλώσσης. Ἡ λέξις ἐθεωρήθη ὡς ὄργανον, σύμβολον, ἤχος καὶ φθόγγος μετὰ σημασίας, σημείου, εἰκῶν τῶν πραγμάτων, ἔκτυπον τῆς τάξεως τῆς πραγματικότητος, ρευστὴ καὶ παροδικὴ μορφή τῶν περὶ κόσμου ἀπόψεων, ἐνέργεια τοῦ πνεύματος καὶ πνευματικὴ λειτουργία.

Ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσης πέρα τῶν ἀνωτέρω θεμάτων ἀσχολεῖται καὶ μὲ ἄλλα πολλὰ θέματα, ὡς μὲ τὴν σχέσιν τῆς γλώσσης πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ τὴν πραγματικότητα, ὡς καὶ τὴν σχέσιν τῆς γλώσσης πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ παροῦσα πραγματεία ἔχει περιωρισμένα ὄρια καὶ ὀρισμένα θέματα, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν δὲν πρόκειται νὰ ὑπεισέλθῃ εἰς τὴν προβληματικὴν τῆς ἐντελῶς συγχρόνου φιλοσοφίας τῆς γλώσσης. Τί ἀκριβῶς εἶναι γλώσσα δὲν δύναται νὰ λεχθῇ μονολεκτικῶς. Πᾶσαι αἱ περὶ γλώσ-

1. Βλ. Ch. W. Morris, *Foundations of the theory of signs*, 1938.

σης θεωρίας, ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν, προέλευσιν καὶ λειτουργίαν αὐτῆς, ἔχουν δόσιν τινὰ ἀληθείας καὶ ἐκάστη συμπληρώνει τὴν ἄλλην.

1. Τί εἶναι γλῶσσα ;

Ἄλλὰ τώρα τίθεται τὸ ἐρώτημα· τί εἶναι γλῶσσα; Γλῶσσαν βεβαίως ἔχει μόνον ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἔναρθρος λόγος εἶναι ἴδιον γνώρισμα μόνον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ὡς «ζῷον λόγον ἔχον», ὡς ἔμψυχον δηλαδὴ ὄν με λογικὴν καὶ λαλιάν, ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἐξωτερικεύη τὰ σκέψεις του. Τὰ ζῷα δὲν ἔχουν λόγον, συνεπῶς οὔτε γλῶσσαν. Τὰ ἄψυχα σώματα ἐρχόμενα εἰς βιαίαν ἐπαφὴν μεθ' ἑτέρων στερεῶν ἀντικειμένων προκαλοῦν κρότον, δηλαδὴ γδοῦπον καὶ γενικῶς θόρυβον (ψόφον). Τὰ ἔμψυχα, ἀλλὰ ἄλογα ὄντα, διαθέτουν φωνήν, ἀλλὰ φωνήν ὡς ἄναρθρον κραυγὴν, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζουν κυρίως τὰ διάφορα εἶδη συναισθημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων κατέχονται. Ὁ ἄνθρωπος κατ' ἐξαιρέσιν διαθέτει τὸν λόγον, ὅστις δὲν εἶναι ἀπλῶς πληγὴ ἀέρος, δὲν εἶναι *flatus vocis*, ἀλλὰ φωνὴ σημαντική. Εἶναι φωνή, ἡ ὁποία σημαίνει λογικὸν τι περιεχόμενον. Ἡ γλῶσσα συνεπῶς εἶναι σύστημα λέξεων, τουτέστι σύνολον σημείων, διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται τι σημαινόμενον, δηλαδὴ ἓν λογικὸν καὶ πνευματικὸν περιεχόμενον. Ἡ λέξις πάλιν ὡς στοιχεῖον συστατικὸν τῆς προτάσεως δὲν εἶναι μόνον ἀπλοῦς τις ἤχος ειλημμένος ἐκ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ σύμβολον, εἰς τὸ ὁποῖον συμβάλλουν ὁ φυσικὸς ἤχος μετὰ τοῦ νοήματος. Ἡ λέξις καὶ τὸ ὄνομα εἶναι ἐπομένως τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῶν δύο κόσμων, τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ κόσμου τῶν νοημάτων.

Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται εἰς στενὴν καὶ ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν γλῶσσαν. Ἡ γλῶσσα ὡς σύνολον λέξεων εἶναι ἔκφρασις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἐκπεφρασμένος λόγος ἐπίσης γινόμενος ἀντιληπτός ἐμψυχοῦται μόνον διὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἔμψυχος σύνδεσμος κατὰ ταῦτα μεταξὺ ἐξωτερικοῦ σημείου καὶ ἐσωτερικοῦ νοήματος τῆς λέξεως εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινῶς τῶν δύο κόσμων, αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — καὶ κατὰ βάθος οὐσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ψυχὴ — κεῖται εἰς τὰ σύνορα τοῦ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου. Ἡ ψυχὴ ὡς «μεταξύ»¹ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου συνδέει τοὺς δισταμένους αὐτοὺς κόσμους καὶ διαλεκτικῶς τοὺς προσεγγίζει. Ὡς ἐμπειρικὸν μὲν συνειδέναι ἡ ψυχὴ κινεῖται εἰς τὴν σφαῖραν τῶν φαινομένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὡς καθαρὸν δὲ καὶ θεωρητικὸν συνειδέναι, ὡς καθαρὰ ἐνέργεια τῶν νοημάτων, συλλαμβάνει τὰ περιεχόμενα τοῦ νοητοῦ κόσμου.

1. Βλ. Πλάτ. Συμπ. 204b κέξ.

Ἡ ψυχὴ ὡσαύτως λογιζομένη καὶ κρίνουσα συνδέει τὰς ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου παραστάσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἐκ τοῦ νοῦ λαμβανομένας γενικὰς ἐννοίας καὶ μορφώνει λογικῶς τὸ χάος τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων. Τοιούτοτρόπως ἡ ψυχὴ ὡς γέφυρα τῶν δύο κόσμων φέρει εἰς συμφιλίωσιν τὸ γενικὸν μὲ τὸ εἰδικόν, τὴν νόησιν μὲ τὴν αἴσθησιν.

Καὶ πράγματι ἡ ψυχὴ γεφυρώνει τὸ χάσμα τῶν δύο κόσμων. Διὰ τοῦ διαλόγου, τὸν ὅποιον ἐγκαινιάζει μὲ τὰ πράγματα τοῦ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου, ἐπιτυγχάνει ἀφ' ἑαυτῆς ἐν λογικὸν <μετείκασμα> τῶν δύο αὐτῶν πραγματικότητων. Ὄταν ὁμιλῇ ἡ ψυχὴ καὶ διαλέγεται μὲ τὰ παντὸς εἶδους ἀντικείμενά της, τότε λαμβάνει τὴν ἀπάντησιν· ὅταν ὁμιλῇ ἡ ψυχὴ, ἀπαντᾷ ὁ κόσμος, ἀπαντᾷ προσέτι καὶ αὐτὸς ὁ Θεός. Διαλεγομένη ὁμως ἡ ψυχὴ μὲ τὰ πράγματα συναποκομίζει ἀφ' ἑαυτῆς καὶ τὴν ἀπάντησιν. Ὁ διάλογος τῆς ψυχῆς μὲ τὰ πράγματα, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, κατ' οὐσίαν εἶναι σιωπηρὸς μονόλογος τῆς ψυχῆς πρὸς ἑαυτήν, ὅταν παύη ὁ ἐξωτερικὸς λόγος τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων, διότι ὁ μονόλογος τῆς ψυχῆς ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἶναι ἡ λογικὴ σύλληψις καὶ ἐπεξεργασία τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια ἄλλως ὑπερβαίνουν τὰ ὄρια τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς.

Ἀπεναντίας ὁ προφορικὸς λόγος καὶ ἡ γλῶσσα διακόπτουν τὴν σιωπὴν τοῦ ἐνδιαθετοῦ λόγου τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας. Ὁ προφορικὸς ὁμως λόγος ἀποτελεῖ προέκτασιν τοῦ σιωπηροῦ διαλόγου τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ στοχασμοῦ· εἶναι ὁ διάλογος τῶν πολλῶν, οἱ ὅποιοι σκέπτονται συλλογικῶς καὶ διὰ τῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἀμοιβαίας κατανοήσεως συμπληρώνουν τὴν προσωπικὴν τῶν πείραν. Ἡ γλῶσσα κατὰ ταῦτα ὡς διάλογος εἶναι ἐπικοινωνία τῶν πολλῶν ψυχῶν καὶ τῶν πολλῶν πνευμάτων· εἶναι τὸ μέσον ἐπικοινωνίας μὲ τὸν συνομιλητὴν πρὸς κατανόησιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς συζητήσεως. Ὁ διάλογος ἐπομένως εἶναι τὸ γεγονός συνεννοήσεως καὶ ἐπικοινωνίας διὰ τῆς διατυπώσεως τῶν ἐκατέρωθεν ἀπόψεων.

Ἐμβαθύνοντες εἰς τὴν φύσιν τῆς διὰ τοῦ λόγου ἐπικοινωνίας μεταξὺ δύο ἢ περισσοτέρων διαλεγόμενων διαπιστοῦμεν τὸ ἐξῆς βασικὸν στοιχεῖον : ὁ διάλογος γίνεται μεταξὺ προσώπων. Ὁ διάλογος εἶναι σχέσις ἐπικοινωνίας προσώπων. Τὸ διαλεγόμενον πρόσωπον προσαρμόζεται πρὸς τὸν λόγον καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ συνομιλητοῦ του. Κοινὴ πρόθεσις τῶν συνομιλητῶν εἶναι νὰ προσαρμοσθοῦν πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς συζητήσεως τῶν, δηλαδὴ πρὸς τὸ ἀπὸ κοινοῦ ζητούμενον. Διὰ τὸν τρόπον αὐτοῦ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τῶν διαλεγόμενων δημιουργεῖται σχέσις ἐντάσεως καὶ προθετικότητος πρὸς τὸ ἀντικείμενόν των· προκαλεῖται τάσις γνωστικῆς καὶ λογικῆς προσπελάσεως τοῦ ἀντικειμένου τοῦ διαλόγου πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας.

Μεταξύ τῶν πραγμάτων δὲν ὑφίσταται ἡ ἀνωτέρω σχέσις. Τὰ πράγματα τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων εὐρίσκονται εἰς κατάστασιν ἀδιαφόρου καὶ ἀδιαλείπτως βωβῆς πραγματικότητος. Ἀπεναντίας, ὅπου ὑφίσταται σχέσις προσώπου καὶ πράγματος, ἐκεῖ δημιουργεῖται ὁ διάλογος τοῦ προσώπου πρὸς τὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν θέσιν του εἰς τὸ πεδῖον τῆς γνώσεως ἢ τῆς πράξεως καὶ τῆς αἰσθητικῆς συγκινήσεως.

Ἡ γλῶσσα ὡς σχέσις ἐπικοινωνίας μεταξύ προσώπων ἀποκαλύπτεται τώρα εἰς τὸν διάλογον. Ἡ γλῶσσα πάλιν ὡς ὀργανωμένον σύνολον λέξεων καὶ ὄργανον ἐκφράσεως καὶ συνεννοήσεως ἐνὸς λαοῦ εἰς μίαν ὀρισμένην ἱστορικὴν στιγμὴν ἀποτελεῖ ὑπερπροσωπικὸν κτῆμα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Ἡ γλῶσσα, καίτοι χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν ὀμιλίαν καὶ τὸν διάλογον, δὲν εἶναι ἰδικόν μου ἢ ἰδικόν σου κτῆμα, ἀλλὰ ἀνήκει εἰς ὅλους ἡμᾶς, οἱ ὅποιοι τὴν ὀμιλοῦμεν. Πολὺ ὀρθῶς λέγει ὁ Heidegger ὅτι δὲν ὀμιλεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἡ γλῶσσα¹. Ἡ γλῶσσα κεῖται ὑπεράνω προσώπων, ὑπεράνω ἐμοῦ καὶ σοῦ, εἰς τὸ ἀπρόσωπον ἐπίπεδον τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν ὀμιλεῖ.

Ἡ γλῶσσα εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ συγκεκριμένην αὐτῆς μορφήν ὡς πνευματικὸν ἔργον ἐνὸς λαοῦ δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἱστορικὴν καὶ πολιτικὴν κατάστασιν αὐτοῦ εἰς δεδομένην ἐποχὴν. Ὅπως ἡ ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις ἐκάστου λαοῦ εἶναι ἀπόρροια τοῦ παρελθόντος, τὸ ὁποῖον τὴν προκαλεῖ, ἀλλὰ καὶ τὴν καθορίζει, οὕτω καὶ ἡ γλῶσσα συνδέεται πρὸς τὸ παρελθὸν τῆς, τὸ ὁποῖον τὴν συνθέτει καὶ τὴν ἐυεργετῇ μὲ τὴν πείραν τῶν προϋπαρξασῶν γενεῶν.

Πέρα τῶν ἀνωτέρω χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς γλώσσας ὑπάρχει καὶ ἕτερον τι οὐσιαστικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον προσδιορίζει τὴν φύσιν αὐτῆς. Ἡ γλῶσσα κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' οὐσίαν δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξίν τῆς ὡς ἀληθινὸν ὄργανον ἐκφράσεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινότητος ἐκ τῆς καθολικότητος τοῦ ἐσωτερικοῦ λόγου τῶν ἀνθρώπων. Ἡ καθολικότης τοῦ λόγου ὡς ἐνωτικὴ δύναμις καὶ μορφή θεμελιῖ τὸ οἰκοδόμημα τῶν διαφορῶν γλωσσῶν καὶ τὸ διαρθρώνει λογικῶς. Τοῦτο βεβαίως πρακτικῶς δύναται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ὁ γνώστης καὶ κάτοχος ξένων γλωσσῶν. Τὰ γλωσσικὰ ἐμπόδια ξένης τινὸς γλώσσας δύνανται νὰ ὑπερπηδηθοῦν διὰ τῆς ἐκμάθησεως τῶν ἐξωτερικῶν στοιχείων τῆς γλώσσας αὐτῆς. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καθιστᾷ προσιτὴν τὴν ἐκμάθησιν γλώσσας τινὸς δὲν εἶναι τὸ ἐξωτερικὸν περίβλημα, τὸ ὁποῖον παρέχει καὶ τὴν μεγαλυτέραν δυσχέρειαν, ἀλλὰ τὸ λογικὸν αὐτῆς περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον στηρίζεται εἰς τὴν καθολικότητα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ δὴ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Εὐρωπαῖος, φέρ' εἰπεῖν, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται κατὰ κανόνα εἰς ἀνεπτυγμένον

1. M. Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1959, σ. 12.

πνευματικὸν ἐπίπεδον καὶ πολιτισμὸν, κατανοεῖ ἀνέτως καὶ ἀκόπως τὸ ὑψηλὸν πνεῦμα καὶ τὴν ὀρολογίαν τῶν κυριωτέρων γλωσσῶν τῆς ἡπείρου του, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κάτωικον ἄλλης ἡπείρου μὲ κατωτέραν πνευματικὴν στάθμην.

2. Ἡ λέξις ὡς σύμβολον.

Ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖται ἐκ συνόλου λέξεων. Αἱ λέξεις ὡς καὶ τὰ ὀνόματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ καὶ ἀπαραίτητα στοιχεῖα τοῦ λόγου. Ἡ πρότασις ὡς λεκτικὴ ὁλότης ἐκφράζει ἀπηρτισμένην λογικὴν κρίσιν, ἢ ὅποια ἀποτελεῖται ἐκ λέξεων. Ὁ χαρακτήρ τῆς λέξεως ἐντασσόμενος εἰς τὸ γενικώτερον πρόβλημα τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως τῆς γλώσσης εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν ἡρμηνεύθη διττῶς· ἢ λέξις κατὰ τὴν μίαν ἄποψιν ἐθεωρήθη ὡς τι φύσει ὑφιστάμενον, κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν ὡς τι νόμοφ καὶ συνθήκη τιθέμενον ὄνομα ὑπὸ τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ ὅλον θέμα ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ εἰς τὴν ἔριν περὶ γλώσσης καὶ ὀρθοεπειίας τῶν Σοφιστῶν. Περὶ αὐτοῦ θὰ ἀσχοληθῶμεν ὅμως κατωτέρω¹. Πέρα τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων τὸ πρόβλημα τοῦ φύσει ἢ συνθήκη χαρακτήρος τῶν ὀνομάτων ἀπασχολεῖ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνων τὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν ἢ γλῶσσα εἶναι ὄργανον καὶ δὴ ὄργανον διδασκαλικὸν τῆς διανοίας καὶ τοῦ λόγου, παραδέχεται ὅτι τὰ ὀνόματα ὡς καὶ ἢ φύσις τῆς γλώσσης εἶναι προϊόντα συμβατικά τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, εἶναι δηλαδὴ σύμβολα ἀμοιβαίας κατανοήσεως ἐκ μέρους αὐτῶν.

Τὸν χαρακτήρα τῆς γλώσσης καὶ τῆς λέξεως ὡς συμβόλου τοῦ πνεύματος ὑπεστήριξαν πολλοὶ φιλόσοφοι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, κατ' ἐξοχὴν δὲ ἐτόνισεν ὁ Ernst Cassirer εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου του «Philosophie der symbolischen Formen». Ἡ γλῶσσα ὡς ἢ τέχνη καὶ ἢ θρησκεία εἶναι κατὰ τὸν φιλόσοφον σύμβολα ἐνὸς ὑπερτεταγμένου καὶ νοητοῦ κόσμου, ὑπὸ τῶν ὁποίων ὁ κόσμος οὗτος ἐκπροσωπεῖται.

Τὰ σύμβολα ὅμως τοῦ Cassirer διαφέρουν τῶν συμβόλων τῆς μυθικῆς ἐποχῆς, τὴν ὅποιαν διήνυσεν ἀναγκαστικῶς ὁ ἄνθρωπος. Τὰ σύμβολα τῆς μυθικῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι ἠθελμέναι προσωποποιήσεις ἢ ἐκφρασις πνευματικῶν περιεχομένων καὶ ἰδεῶν. Τὰ σύμβολα τῆς μυθικῆς ἐποχῆς τοῦναντίον μαρτυροῦν ἀδυναμίαν συλλήψεως ὑπὸ τοῦ νοῦ τῶν πραγμάτων κατ' ἀφηρημένον καὶ λογικὸν τρόπον. Τὰ μυθικὰ σύμβολα καταδει-

1. Βλ. σσ. 153 καὶ 162.

κνύουν συγχρόνως την θέσιν και σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ τὰ πράγματα, τὰ ὅποια τὸν περιβάλλουν ἀσφικτικῶς. Τὸ φαινόμενον αὐτὸ παρουσιάζεται ἐτι ἐντονώτερον εἰς τὴν μαγικὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ἀντιδιαστείλῃ τὰ ὀνόματα ἀπὸ τῶν πραγμάτων. Τὰ ὀνόματα κατὰ τὸν ἄνθρωπον τῆς μαγικῆς περιόδου ἐγκλείουν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Μέσα εἰς τὸ ὄνομα ὑποκρύπτεται ἡ δύναμις τῶν πραγμάτων, διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐνίοτε ἀποφεύγεται ἡ ὀνομασία αὐτῶν. Παρόμοιον τι ἐνθυμίζει εἰς ἡμᾶς ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων.

Τὰ σύμβολα ἀπεναντίας τοῦ ἀνεπτυγμένου πνευματικῶς ἀνθρώπου ἐκφράζουν τὰ μεγάλα ἔργα καὶ τὰς κατακτήσεις τοῦ πνεύματος. Ἐκφράζουν τὰ θρησκευτικὰ καὶ αἰσθητικὰ βιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν πείραν τῆς ζωῆς του. Καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι σύμβολον, τὸ ὅποσον ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιοῖ καθημερινῶς, ὡς δὲ λέγει ὁ Jean Paul, αἱ λέξεις μιᾶς γλώσσας εἶναι σύμβολα, τὰ ὅποια ἐξησθένισεν ἡ καθημερινὴ χρῆσις των.

Ἄλλὰ τί εἶναι σύμβολον; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην θὰ ἐφώτιζεν εἰς πολλὰ σημεῖα τὸ θέμα τῆς γλώσσας καὶ εἰδικώτερον τῆς λέξεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔσχατον μόνιον τοῦ λόγου. Ἡ λέξις σὺ μ β ο λ ο ν προερχομένη ἐκ τοῦ ρήματος συμβάλλειν, σημαίνει τὴν εἰς ὀρισμένον σημεῖον συνάντησιν δύο διαφορετικῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια συμπίπτουν ἢ συναιροῦνται ἀποτελοῦντα τρίτον τινὰ παράγοντα διάφορον τῶν πρότερον δύο σαφῶν ἑτεροτήτων. Οἱ ἄνθρωποι, οἱ συνάπτοντες σχέσεις ἐμπορικῆς καὶ οἰκονομικῆς φύσεως, συμβάλλονται διὰ τῆς ἐκ δύο ἢ πλειόνων πλευρῶν προσυπογραφῆς συμβολαίων. Τὸ σύμβολον γενικῶς πρὸς τούτοις ἰσχύει ὡς σημεῖον ἀναγνωρίσεως ἐκ μερίδος ἀνθρώπων εἰς θρησκευτικούς συλλόγους καὶ σωματεῖα διαφόρων κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ τάξεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουν.

Σύμβολον εἶναι ὅ,τι λέγομεν ἡμεῖς συνθηματικὸν σημεῖον, σημεῖον δηλαδὴ δι' ὀρισμένον τινὰ σκοπὸν ἢ ἔκφρασιν ἰδανικοῦ. Ἡ σημαία, φέρ' εἰπεῖν, εἶναι τὸ σύμβολον τῆς πατρίδος. Τὸ στέμμα ἐπὶ τοῦ στρατιωτικοῦ πηλικίου ἢ ἐπὶ τοῦ πηλικίου τοῦ ὄργανου τῆς τάξεως ἐκπροσωπεῖ τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα τοῦ κράτους καὶ ἐν γένει τὴν ἐξουσίαν. Ἡ ζωὴ μας ἐξ ἄλλου εἶναι πλήρης συμβόλων. Ἐχομεν σύμβολα φυσικὰ καὶ σύμβολα κατὰ συνθήκην. Ἐχομεν σύμβολα ἐξυπηρετοῦντα τὸ λογικὸν μέρος τῆς ψυχῆς καὶ σύμβολα ἀναφερόμενα εἰς τὸ συναίσθημα. Ἐχομεν σύμβολα διὰ τὸν νοῦν καὶ σύμβολα διὰ τὴν φαντασίαν. Ἐχομεν σύμβολα διὰ τὴν λογικὴν καὶ τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην.

Τὰ μαθηματικὰ σύμβολα βοηθοῦν τὴν μαθηματικὴν σκέψιν, διότι διὰ τοῦ ὑποθετικοῦ καὶ γενικοῦ αὐτῶν χαρακτηῖρος ἀπαλλάσσουν τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς πολυειδίας τῶν συγκεκριμένων ποσῶν καὶ ὑποβοηθοῦν οὕτως εἰς

τὴν ἐπίλυσιν διαφόρων μαθηματικῶν προβλημάτων. Εἰς τὴν φυσικὴν καὶ τὴν μαθηματικὴν ἐπιστήμην μάλιστα τὰ σύμβολα δὲν ἐκπροσωποῦν πράγματα, ἀλλὰ σύνολα σχέσεων, ἐπὶ πλεόν δὲ ἐκφράζουν τὴν ἀλήθειαν κατὰ τὸν σαφέστερον τρόπον.

Τὸ σύμβολον, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐμπερικλείει δύο ἑτερογενῆ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συμβιβάζει αἶρον οὕτω τὴν ἑτερότητά των. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ μέσα εἰς τὴν συγκεκριμένην μορφήν τοῦ συμβόλου, μέσα εἰς τὸ εἰδικὸν καὶ πεπερασμένον ὑπείσέρχεται τὸ γενικὸν καὶ ἄπειρον. Ὡς λέγει χαρακτηριστικῶς ὁ Goethe ¹, μέσα εἰς τὸ σύμβολον ἐκπροσωπεῖται τὸ γενικὸν τὸ σύμβολον ἀποκαλύπτει διὰ τοῦ εἰδικοῦ τὸ ἀνεξιχνίαστον.

Ἄλλὰ πῶς ἐπιτυγχάνεται αὐτὸς ὁ συμβιβασμὸς καὶ ἡ συμφιλίωσις τοῦ γενικοῦ μὲ τὸ συγκεκριμένον καὶ εἰδικὸν «τὸ ὅδε τι»; Ἡ ἀπάντησις εἶναι πολὺ ἀπλῆ. Τὸ σύμβολον ἔχει ὄντολογικὴν ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἄορατον παράδειγμα, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ.

Τὸ σύμβολον ὡς συγκεκριμένη μορφή ἐμπειρίας τινὸς ἢ πνευματικοῦ περιεχομένου ἀποκαλύπτει αὐτό, ἐνῶ συγχρόνως διὰ τῆς αἰσθητικῆς παραστάσεώς των παραπέμπει νοερῶς τὸν θεατὴν εἰς τὸ συμβολισθέν. Τὸ σύμβολον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σημεῖον ἐν γένει καὶ τὴν εἰκόνα εὐρίσκεται εἰς μίαν ἐνδιάμεσον θέσιν, διότι συνδυάζει ἰδιότητες ἀμφοτέρων. Ὅπως ἀκριβῶς τὸ σημεῖον παραπέμπει εἰς τὸ σημαίνον, τὴν σημασίαν τοῦ ὁποῖου ἐκφράζει, οὕτω καὶ τὸ σύμβολον ἀναφέρεται εἰς τὸ συμβολιζόμενον. Διαφέρει ὅμως τὸ σύμβολον τοῦ σημείου, διότι δὲν ἔχει μόνον δεικτικὸν καὶ παραπεμπτικὸν χαρακτήρα ὡς αὐτό, ἀλλὰ διαθέτει καὶ τὴν παραστατικὴν δύναμιν τῆς εἰκόνας. Ἡ εἰκὼν ἅλιν ἔναντι τοῦ σημείου διαφέρει κατὰ τὸ ἐξῆς: ἡ εἰκὼν ἀποτελεῖ ὄντολογικὴν πραγματικότητα. Καίτοι προέρχεται ἐκ τῆς σχέσεως εἰδῶλου-ιδέας, καίτοι ἐκφράζει ἰδέαν τινά, ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀπλῆ μίμησις καὶ «τρίτον τι ἀπὸ τῆς ἀληθείας»², ἀλλὰ ἀποκτᾷ ὄντολογικὴν πραγματικότητα ὡς ἀπορροή καὶ ἀπαύγασμα τῆς ιδέας.

Τὴν φύσιν αὐτὴν τῆς εἰκόνας κατενόησε πλήρως ὁ Πλωτῖνος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν θεωρίαν τῶν τριῶν ὑποστάσεων τοῦ νοητοῦ κόσμου πρὸς ἔρμηνειαν τῆς προελύσεως καὶ ἐξαρτήσεως αὐτῶν ἐκ τοῦ ἐνὸς χρησιμοποιεῖ τὴν μεταφορὰν τοῦ φωτός. Τὸ φῶς ὡς τὸ εἶδος φωτίζον τὰ κάτωθεν αὐτὸν σώματα-εἰκόνας παρέχει εἰς αὐτὰ τὴν χροιάν ἐκ τῆς λάμψεώς του, χωρὶς νὰ ἐλαττοῦται ποσῶς ἢ φωτιστικῆ αὐτοῦ δύναμις. Ἡ μέθεξις συνεπῶς καὶ ἡ κοινωνία τῶν ἐλλαμπομένων σωμάτων ὑπὸ τοῦ φωτός τῆς ιδέας δὲν σημαίνει καὶ τὴν μείωσιν τῆς οὐσίας αὐτοῦ,

1. Βλ. Maximen und Reflexionen, σ. 314.

2. Βλ. Πλάτ. Πολιτ. X, 597 e7.

ἀλλὰ τούναντίον τὴν ὄντολογικὴν ἀναγωγὴν τῆς φωτισθείσης εἰκόνας, ἢ ὁποῖα τοιουτοτρόπως καταξιοῦται ἀποτελοῦσα ὄντολογικῶς αὐθύπαρκτον ὑπόστασιν ἔναντι τῆς ιδέας. Ἡ αὐθυπαρξία τῆς εἰκόνας διὰ τῆς μεταφορᾶς τοῦ φωτὸς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλωτίνου νοεῖται ὡς πλαπλασιασμός τοῦ αἰωνίου εἶναι καὶ τῆς οὐσίας τῆς ιδέας, ἢ ὁποῖα παραμένουσα ἀφθαρτος διὰ τῆς ἀπορροῆς συνέχει τὰς κατωτέρας βαθμίδας τοῦ ὄντος. Οὕτως ἡ εἰκὼν κατὰ τὸν Πλωτίνον καταξιοῦται ἐκ τῆς ὄντολογικῆς μεθεξέως τῆς ιδέας, ἢ ὁποῖα εἶναι παρούσα εἰς τὴν εἰκόνα καὶ δὲν ὑπονοεῖται ὡς εἰς τὸ σημεῖον.

Τὸ σύμβολον, ὡς λέγει καὶ ὁ Ernst Cassirer, εἶναι ἰσοβαρές τι μεταξὺ εἰκόνας καὶ σημασίας· ὡς τὸ σημεῖον παραπέμπει καὶ αὐτὸ εἰς τὸ νοητὸν περιεχόμενον του, ἐνῶ συγχρόνως ἔχει τὴν ὄντολογικὴν αὐτάρκειαν τῆς αἰσθητῆς παραστάσεως τῆς εἰκόνας. Ὅπως ἡ εἰκὼν, δηλαδὴ πίναξ τις ζωγραφικῆς, ἀναγκάζει τὸ βλέμμα τοῦ θεατοῦ νὰ προσηλωθῇ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ εἰκονιζομένου — ἀνεξαρτήτως τοῦ νοήματος, τὸ ὁποῖον ἐγκλείει — οὕτω καὶ τὸ σύμβολον λειτουργεῖ ὡς ἡ αἰσθητὴ παράστασις τῆς εἰκόνας, ἢ ὁποῖα ἔχει ὄντολογικὴν αὐθυπαρξίαν καὶ παρουσίαν. Ἡ θεά, φέρ' εἰπεῖν, τῆς σημαίας δὲν μᾶς φέρει εἰς τὸν νοῦν μόνον τὴν ιδέαν τῆς πατρίδος, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκπροσωπεῖ, τουτέστιν ἡ σημαία μετέχει τῆς ιδέας τῆς πατρίδος, ὡς αἰσθητὴ καὶ συγκεκριμένη παράστασις αὐτῆς. Ἡ σημαία δὲν εἶναι ὁ τυχαῖος συνδυασμὸς χρωμάτων, ἀλλὰ ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ιδέας τῆς πατρίδος, ἢ ὁποῖα εἶναι τρόπον τινὰ παρούσα εἰς τὸ ὕψασμα αὐτῆς· τοῦτο δὲ νοεῖται οἴκοθεν. Ἡ προσβολὴ ἢ ἡ ἀγνόησις τοῦ ἔθνικου συμβόλου συνεπάγεται κυρώσεις, διότι ἡ καθ' οἰονδήποτε τρόπον προσβολὴ τῆς σημαίας ἐκλαμβάνεται ὡς προσβολὴ αὐτῆς ταύτης τῆς ιδέας τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ.

Τὴν ἰδιάζουσαν φύσιν τοῦ συμβόλου¹ συνέλαβε κατ' ἐξοχὴν ὁ νεοπλατωνικὸς χριστιανός, ὁ ὀνομαζόμενος Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ περὶ τὸ θεῖον διακρίνει τὸν ἀκριβῆ ρόλον καὶ λειτουργίαν τοῦ συμβόλου. Ἡ εἰκὼν κατ' αὐτὸν ὑπάγεται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ θρησκευτικοῦ συμβόλου καὶ εἰδικώτερον ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς συμβολικῆς θεολογίας. Ἡ εἰκὼν τῶρα εἰς τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην δικαιώνει τὸν λατρευτικὸν χαρακτήρᾳ τῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς παρουσία τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς σύμβολον, τὸ ὁποῖον παραπέμπει εἰς τὰ ἄδυστα τῆς θεότητος. Ἡ εἰκὼν ὡς χειραγωγὸς χειραγωγεῖ τὸν πιστὸν ἐκ τῆς γνωστῆς καὶ πεπερασμένης μορφῆς ὁδηγοῦσα αὐτὸν ἐνορατικῶς εἰς τὰ ἄδυστα τοῦ θεοῦ γνόφου.

Τὸ σύμβολον ἐδῶ εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ψευδο-Διονυσίου δὲν ἐκ-

1. Βλ. PG 3, Περί τῆς οὐρ. ἱερ. 140Α. Περί θεῶν ὀνομ. 913Α.

προσωπεί τὸν νοητὸν κόσμον, ἀλλὰ τὴν ὑπερούσιον ὑπόστασιν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὸ σύμβολον δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν φαντασίαν τοῦ πρωτογόνου ἢ τὴν ἐφευρετικότητα τῆς ὑψηλῆς διανοίας τοῦ πεπολιτισμένου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὰ σύμβολα, διὰ νὰ ἐκφράσῃ μεγάλα βιώματα καὶ κατακτήσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ σύμβολον τοῦ Διονυσίου ἐρμηνεύει τὴν ὑπερλογικὴν συνάφειαν τοῦ πιστοῦ πρὸς τὸ θεῖον, διὰ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ἀοράτου παρουσίας αὐτοῦ ἐπὶ μιᾶς ὁρατῆς καὶ πεπερασμένης μορφῆς. Ἡ εἰκὼν ὡς «ἴχνοσ» καὶ «ἀπήχημα» τῆς θεότητος ἐπιτυγχάνει κατὰ τὴν λατρείαν τὴν ἀναγωγὴν τῆς πεπτωκυίας ψυχῆς εἰς τὸ θεῖον καὶ τὴν κατὰ μυστικὸν τρόπον ἐνατένισιν τῆς ἀφάτου οὐσίας αὐτοῦ. Ἡ εἰκὼν ἐν κατακλείδι ὡς σύμβολον ὑπαινισσομένη διὰ νευμάτων τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ κατὰ βάθος ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀποφατικὴν θεολογίαν τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

Τὸ σύμβολον ἐν γένει εἰς τὴν θρησκείαν, τὴν τέχνην καὶ τὴν γλώσσαν ἀποκαλύπτει ὑπερραϊσθητὸν τι περιεχόμενον κατὰ εἰρωνικὸν τρόπον. Ἀποκαλύπτει τὴν οὐσίαν τοῦ συμβολιζομένου, ἐνῶ συγχρόνως τὴν ἀποκρύπτει ¹. Ὁμοιάζει ἀκριβῶς μὲ τὸν πολυεδρικὸν ἀδάμαντα, ὁ ὁποῖος ὑπὸ διαφορετικὰς προοπτικὰς ἐξακοντίζει νέας μαρμαρυγὰς. Τοιοῦτοτρόπως καὶ τὸ σύμβολον ἀνοίγει εἰς ἡμᾶς νέας προοπτικὰς καὶ διαστάσεις τῆς πραγματικότητος κατὰ τρόπον αὐθαίρετον, διότι ἄλλως ἢ νέα αὕτη πραγματικότης θὰ παρέμενε δι' ἡμᾶς κλειστή.

Τὸ σύμβολον πράγματι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς γλώσσης, ὅπως ἀκριβῶς ἢ ἀλληγορία καὶ ἢ προσωποποιία εἰς τὸν ὑψηλὸν λόγον τῆς ρητορικῆς, ἀποτελεῖ αὐθαιρεσίαν ἐναντι τῶν λογικῶν ἐννοιῶν καὶ λέξεων τῆς τρεχούσης χρήσεως. Κατὰ τὸν Kant ἡ γλῶσσα εἶναι πλήρης ὁμοίων ἐμμέσων τρόπων παραστάσεως συμφώνως πρὸς μίαν ἀναλογίαν, μέσῳ τῆς ὁποίας ἡ ἐκφρασις δὲν περιέχει τὸ οὐσιαστικὸν σχῆμα διὰ τὴν ἐννοιαν, ἀλλὰ ἀπλῶς σύμβολόν τι διὰ τὴν σκέψιν ². Τότε ἀκριβῶς, κατὰ τὸν φιλόσοφον, χρησιμοποιεῖται τὸ σύμβολον, ὅταν ἡ ἐννοια τοῦ καθαρῶν λόγου δὲν ἔχη οὐδεμίαν αἰσθητὴν ἐποπτεῖαν, ὅποτε τὸ σύμβολον μὲ τὴν ἐνορατικὴν ιδιότητα ³, τὴν ὁποίαν διαθέτει, ἐκφράζει ἐμμέσως τὴν ἀφηρημένην ἐννοιαν κατ' ἀναλογίαν ⁴. Καθ' ὅμοιον τρόπον ὁμνεῖ καὶ ὁ Hegel λέγων ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ συμβόλου προδίδει ἀναλόγους σχέσεις μεταξύ νοημάτων καὶ παραστάσεων προκαλοῦσα διὰ τῆς διαισθήσεως τὸ προανάκρουσμα τῆς λογικῆς ἐννοίας ⁵.

1. Diels - Kranz⁸, Ἡρακλ. 22B 32, I 159.

2. Im m. Kant, Kritik der Urteilskraft, Hamburg 1963, § 59, σ. 212 (257).

3. Αὐτόθι, § 59, σ. 211 (255).

4. Αὐτόθι, § 59, σσ. 211 (255) καὶ 212 (256).

5. G. W. F. Hegel, Philosophische Propädeutik, ἐκδοσις H. Glockner, τ. 3,

3. Γλῶσσα καὶ Νόησις.

(α') Ἑλληνικὴ φιλοσοφία

ἽΟ λόγος, ἡ μεγάλη καὶ πρωταρχικῆς σημασίας ἀνακάλυψις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας¹, εἶναι στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν γλῶσσαν· κατὰ τὴν προσωκρατικὴν φιλοσοφίαν εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας· εἶναι ἡ λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἀρχὴ πάντων. Ἐξετάζοντες τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: ἡ ἐλληνικὴ μεταφυσικὴ ἀσχοληθεῖσα μὲ τὸ εἶναι καὶ τὸ ὄντως ὄν, ἐθεώρησε τὸ εἶναι ὡς νόησιν τοῦ ὄντος, ὅπερ τελειοῦται διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ νοῦ. Τὸ νοεῖν ἐξ ἄλλου ὡς νόησις τοῦ ὄντος ὑπὸ τοῦ νοῦ συλλαμβάνει τὸ ὄν θεωρητικῶς καὶ τὸ διαρθρώνει διὰ τοῦ λόγου. ἽΟ προφορικὸς λόγος πάλιν διὰ τῆς γλῶσσης ἀποκαλύπτει τὸ κατανοηθὲν ὑπὸ τοῦ λόγου (διανοίας) εἶναι. Τοιοῦτοτρόπως κατὰ τοὺς Ἑλληνας ἀποκαλύπτεται ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων, διότι οὗτοι τὴν ἀλήθειαν ἀντελήφθησαν ἀκριβῶς ὡς τὴν διὰ τοῦ λόγου παρουσίαν τοῦ εἶναι² εἰς τὴν γλῶσσαν. ἽΗ ἀλήθεια πράγματι εἶναι ἀκριβῶς παρουσία τοῦ ὄντος διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γλῶσσης εἰς τὸν ἄνθρωπον.

ἽΟ Ἡράκλειτος πρῶτος συνέλαβε τὸ νόημα τοῦ λόγου, ὅστις ὡς ἀρχὴ³ καὶ νόμος τοῦ κόσμου κυβερνᾷ τὸ σύμπαν ἁρμονικῶς καὶ σταθερῶς ὑπεράνω τῶν ἀντικρουομένων ἀντιθέσεων τοῦ γίνεσθαι. ἽΟ λόγος, ὁ ἐνυπάρχων εἰς τὸν ἄνθρωπον δι' ἐσωτερικῆς ἐγρηγόρσεως, πρέπει κατὰ τὸν φιλόσοφον τῆς Ἐφέσου νὰ συμπέσῃ μὲ τὸν λόγον τοῦ παντός. ἽΟ ἄνθρωπος

Stuttgart 1961, § 154, σ. 208. Τοῦ αὐτοῦ, Wissenschaft der Logik, Μέρ. Β', ἔκδοσις H. Glockner, τ. 5, Stuttgart 1964, σ. 59.

1. Διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλῶσσης εἰς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν βλ. Κ. Δ. Γεωργούλη, ἽΗ μελέτη τῶν ἐλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν Γραμμάτων, Ἀθήναι 1964², Μέρ. Β', σσ. 74 - 175, ἰδίᾳ σσ. 76 - 101. — Ernst Hoffmann, Die Sprache und die archaische Logik, Tübingen 1925. — L. Lersch, Die Sprachphilosophie der Alten, Bonn 1841. — H. Steintal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik, Berlin, τ. 1 (1890²), τ. 2 (1891).

2. Τὸν θαυμασμόν του διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσης ὡς μέσου ἀποκαλύψεως τοῦ ὄντος ἐκφράζει ὁ Μ. Heidegger: «...Die griechische Sprache keine bloße Sprache ist wie die uns bekannten europäischen Sprachen. Die griechische Sprache, und sie allein, ist λόγος. Wir werden in unseren Gesprächen davon noch eingehender handeln müssen. Für den Beginn genüge der Hinweis, daß in der griechischen Sprache das in ihr Gesagte auf eine ausgezeichnete Weise zugleich das ist, was das Gesagte nennt. Wenn wir ein griechisches Wort griechisch hören, dann folgen wir seinem λέγειν, seinem unmittelbaren Darlegen, was es darlegt, ist das Vorliegende. Wir sind durch das griechisch gehörte Wort unmittelbar bei der vorliegenden Sache selbst, nicht zunächst bei einer bloßen Wortbedeutung», Was ist das - die Philosophie? Pfullingen 1966, σ. 12.

3. Diels - Kranz², ἽΗρακλ. 22 B 1, I 150, 3 κέξ., 22 B 114, I 176, 5 - 9.

ὅμως ζῶν εἰς κατάστασιν ὑπνώσεως ἐπιλανθάνεται τοῦ λόγου καὶ περιπίπτει εἰς λήθην· κατατριβόμενος μὲ τὰ «ἐπεα» καὶ τὴν ἀνεύθυνον φλυαρίαν τῶν πολλῶν ἀποκόπτεται ἐκ τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος κυβερνᾷ τὸν κόσμον. Διὰ τὰ συλλαβὴ τὸ νόημα τοῦ λόγου τοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ συμπέσῃ μὲ τὸ «ξυνόν»¹, τὸν κοσμικὸν λόγον.

Ὁ λόγος κατὰ τὸν Ἡράκλειτον εἶναι τι τὸ μόνιμον καὶ καθολικόν, ἐνῶ τὰ ἐπεα τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνεύθυνα, ἐφ' ὅσον δὲν συμπίπτουν μὲ τὸν ἐσωτερικὸν λόγον τοῦ κόσμου, ὁπότε ἐμπίπτουν εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ἀντιφάσεων. Ἡ γλῶσσα κατὰ ταῦτα εἰς τὸν Ἡράκλειτον εἶναι τι φύσει. Βεβαίως οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἡρακλείτου ἀσχολοῦνται μὲ τὸ θέμα τῆς γλώσσης κατὰ κόρον. Εἶναι γνωσταὶ αἱ ἔριδες, αἱ ὁποῖαι ἐλάμβανον χώραν εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνος εἰς τὰ διάφορα συμπόσια, περὶ τοῦ ἐὰν ἡ γλῶσσα εἶναι φύσει² ἢ θέσει. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἀνεπύχθη καὶ ἡ ἐριστικὴ μέθοδος τῶν Σοφιστῶν ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν ἢ συμβατικὴν σχέσιν μεταξὺ γλώσσης καὶ πραγμάτων. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ γλῶσσα εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Ε' αἰῶνος ἐξυπηρετεῖ καὶ πρακτικοὺς σκοποὺς· ἦτο ἰσχυρὸν ὄπλον εἰς χεῖρας τῶν δημαγωγῶν καὶ διαφόρων πολιτικῶν πρὸς κατάληψιν τῆς ἐξουσίας καὶ εἰς τὰς ἐριδας τῆς ρητορικῆς.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ δυναμικὸν σύστημα τοῦ Ἡρακλείτου, ὅστις διαπιστώνει τὴν σταθερότητα τοῦ λόγου μέσα εἰς τὴν διαρκῆ κίνησιν καὶ τὸ γίνεσθαι τῶν πάντων, ὁ Ἐλεάτης Παρμενίδης κηρύσσει τὴν σταθερὰν καὶ αἰδίων φύσιν τοῦ Εἶναι, ἡ ὁποία παραμένει ἀναλλοίωτος εἰς τὸν κόσμον τοῦ νοητοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν Παρμενίδην τὸ θεῖον, τὸ ἔν³, κεῖται ὑπεράνω τῶν πολλῶν καὶ διεσπαρμένων φθαρτῶν ἀντικειμένων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Οὐσία καὶ ἀρχὴ πάντων κατὰ τὸν Παρμενίδην εἶναι τὸ νοητὸν Εἶναι, ἡ καθαρὰ νόησις, ἡ ὁποία ἀντιδιαστέλλεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὴν πείραν τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὸ Εἶναι ἀπὸ τὸ γίνεσθαι. Τὸ ὄν εἰς τὸν Παρμενίδην εἶναι διαρκῶς παρόν· «οὐδέ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἔστιν ὁμοῦ πᾶν, ἔν, συνεχές»⁴, ὡς εἰς τὸν Ἀναξαγόραν⁵ ἢ ὡς ἡ παρουσία εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ «τὸ τί ἦν εἶναί» εἰς τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ Παρμενίδης βλέπει τὴν ταυτότητα τῶν πραγμάτων μὲ τὴν νόησιν

1. Diels - Kranz⁸, Ἡρακλ. 22 B 2, I 151, 1-4.

2. Ἡ προέλευσις τῆς γλώσσης εἰς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν θεωρεῖται· α') ὑπὸ τοῦ Hobbes ὡς φύσει, β') ὑπὸ τῶν Bacon - Locke ὡς αἰθαίρετος συνθήκη καὶ γ') ὑπὸ τοῦ J. J. Rousseau ὡς ἐν μέρει φύσει καὶ ἐν μέρει θέσει.

3. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 8, 5 κέξ., I 235, 2-8.

4. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 8, 5 κέξ., I 235, 6-7.

5. Diels - Kranz⁸, Ἀναξαγ. 59 B 6, II 35, 12 κέξ.

καί τὸν λόγον εἰς τὸν κόσμον τῆς νοήσεως, ὅπου εἶναι ἀρρήκτως ἠνωμένα «ἐόν», «νόημα» καὶ «λόγος»¹.

Συμφώνως πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδου, ὡς λέγει καὶ ὁ Ernst Hoffmann², ὁ λόγος εἶναι φύσει. Τὰ «ἔπεα» ὁμως, ἡ γλῶσσα, κατὰ μὲν τὸν Ἡράκλειτον θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι φύσει, ὅπως τὸ γίνεσθαι, ἐνῶ κατὰ τὸν Παρμενίδην θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι «νόμφ», καθ' ὅτι ὁ λόγος εὐρίσκεται ἐν καθαρᾷ ταυτότητι ἐν τῷ νῷ, ὅπου εὐρίσκεται καὶ τὸ εἶναι³.

Κατὰ τὸν Παρμενίδην τὰ «ἔπεα» δὲν εἶναι ταυτὰ μὲ τὰ πράγματα. Τὸ «ἐόν» ταυτίζεται μόνον μὲ τὸ «νόημα» καὶ ὄχι τὸ φάτον⁴. Ἡ γλῶσσα προέρχεται ἐκ τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων καὶ δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῆς νοήσεως. Ὑπάρχει βεβαίως ἀντιστοιχία μεταξύ νοητοῦ καὶ λέξεως κατὰ τὸν Παρμενίδην, ἐφ' ὅσον ἡ δευτέρα συμπίπτει μὲ τὸ ὄν, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὁ λόγος ἐκφράζει τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος, δηλαδὴ τοῦ ἐόντος· «οὐδ' ἐκ μὴ ἐόντος εἶσσω | φάσθαι σ' οὐδὲ νοεῖν· οὐ γὰρ φάτον οὐδὲ νοητόν»⁵, διότι «χωρὶ τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἐὼν ἔμμεναι»⁶. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ μοιραίως ὁ Παρμενίδης, παρὰ τὴν ὀρθὴν διαπίστωσιν, τὴν ὁποίαν κάμνει διὰ τὴν ἐνότητα μεταξύ εἶναι, νοήσεως καὶ ἐκφράσεως, γίνεται ὁ ἰδρυτὴς τῆς ὀνοματοκρατίας, τὴν ὁποίαν βραδύτερον ἐκπροσωποῦν καὶ διακηρύσσουν οἱ Σοφισταί. Κατὰ τὴν ἄποψιν τῶν ἐκπροσώπων τῆς ὀνοματοκρατικῆς θεωρίας ὁ γινώσκων τὰ ὀνόματα γινώσκει καὶ τὰ πράγματα⁷. Εἶναι γνωστὴ ἡ ρῆσις τοῦ Ἀντισθένης: «ἀρχὴ παιδεύσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις»⁸.

Βεβαίως εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ φιλολογικὴ καὶ ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Γνωστὸν εἶναι ἐπίσης ὅτι μεταξύ γλώσσης καὶ νοήσεως, μεταξύ γλώσσης καὶ ὄντος ὑπάρχει ἀμοιβαία ἐπίδρασις. Τὸ πνεῦμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα ἐπηρεάζει ἐξ ἴσου τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ. Ὑπάρχει μία φάσις εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ γλῶσσα δὲν συμπίπτει μὲ τὸ νόημα ἀπολύτως. Εἶναι

1. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 6, 1 - 2, I 232, 21 - 22. 28 B 3,22, I 231, 22.

2. Ernst Hoffmann, Die Sprache..., σσ. 1 - 15, ἰδίᾳ σ. 15.

3. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 8, 34 κέξ., I 238, 3 κέξ. Διὰ τὴν νόμφ θεωρίαν περὶ τῶν ὀνομάτων βλ. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 19, I 245, 15 - 17.

4. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 8, 34 - 36, I 238, 3 - 5.

5. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 8, 7 - 9, I 235 - 6.

6. Diels - Kranz⁸, Παρμεν. 28 B 6, I 232, 21 - 22.

7. Πλάτ. Κρατ. 435 de.

8. Βλ. Antisthenis Fragmenta (ἐκδ. F. Deleva Caizzi), Milano 1966, σ. 35, ἀριθμ. 38.

πολύ δύσκολον νά ισχυρισθῆ τις ὅτι ἡ γλῶσσα, ὁ κόσμος τῶν σημείων, δύναται νά ταυτισθῆ μετὰ τὴν οὐσίαν τοῦ πνεύματος, τὸν κόσμον τῶν νοημάτων¹. Ἡ πείρα ἐκάστου ἀνθρώπου ἀποδεικνύει πλήρως τὸν ἀνωτέρω ισχυρισμόν. Ἡ πρώτη μας ἐπαφή μετὰ τὴν γλῶσσαν ἀρχίζει μετὰ τὴν ἀπλὴν γνωριμίαν τῶν πραγμάτων, μετὰ τὸ ὅτι δηλαδὴ τὰ διάφορα πράγματα ὀνομάζονται οὕτως. Ἡ ἀληθὴς γνώσις τῶν πραγμάτων ἔρχεται πολὺ βραδύτερον. Καίτοι καθημερινῶς εὐρισκόμεθα εἰς τὸν κόσμον τῶν σημείων καὶ τῶν λέξεων, ἡ δυσκολία μας δὲν ἔγκειται εἰς τὸ νά ἐκμάθωμεν ἀπλῶς τὸν λεκτικὸν πλοῦτον γλῶσσης τινός, νά ἀποκρυπτογραφῆσωμεν δηλαδὴ καὶ νά ἀποφλοιώσωμεν τὴν λέξιν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν της περίβλημα, ἀπὸ τὰ συμβατικά στοιχεῖα μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητος, ἀλλὰ ἡ δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸ νά εἰσέλθωμεν εἰς τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποκαλύπτεται πάντοτε διὰ μιᾶς, ἀλλὰ προκύπτει ἐκ τῆς συνεχοῦς ἀναστροφῆς μετὰ τὰ πράγματα καὶ εἰς τὴν ὄριμον ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος δὲν ἀποκαλύπτεται μόνον διὰ τῆς γνώσεως τῶν ὀνομάτων, ἀλλὰ διὰ τῆς βαθυτέρας καὶ οὐσιαστικῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων² καὶ τῆς βιώσεως πρὸς τοῦτοις τῶν ἠθικῶν, αἰσθητικῶν, θρησκευτικῶν ἀξιῶν κτλ. Ἐπομένως, χωρὶς τὴν πνευματικὴν πείραν καὶ τὸ βίωμα, χωρὶς τὴν μῆσιν εἰς τὸν χρόνον τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, τὸ σ η μ ε ἰ ο ν καὶ ἡ λέξις παραμένει νεκρὸν γράμμα.

Ἡ ἐτυμολογία ἐπίσης καὶ τὸ λογοπαίγιον, εἰς τὸ ὅποιον ἠρέσκετο ὁ Ἡράκλειτος καὶ εἰρωνικῶς μιμεῖται ὁ Σωκράτης εἰς τὸν διάλογον *Κρατύλος* τοῦ Πλάτωνος, δὲν ἐνδείκνυνται ἀπολύτως εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. «*Ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα*»³, λέγει ὁ Ἡσίοδος. Ἡ ἐτυμολογικὴ μέθοδος ἔχει πολλὰκις ὑποθετικὸν χαρακτήρα· δὲν ἠμπορεῖ νά συλλάβῃ πλήρως τὴν προέλευσιν καὶ σημασίαν τῆς λέξεως καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῆς εἰς μίαν ὀρισμένην ἐποχὴν. Ἡ λέξις καὶ γενικώτερον ἡ γλῶσσα εἰς ἐκάστην περίοδον τῆς ἐξελιξέως καὶ χρῆσεώς της ἐκφράζει ὀρισμένην πλευρὰν κατανοήσεως τῶν πραγμάτων καὶ καταστάσεων. Ἐνεκα τούτου κατὰ τὴν λεξικογράφησιν μιᾶς λέξεως παρατίθεται ποικιλία σημασιῶν καὶ ἐννοιολογικῶν ἀποχρώσεων.

Πλὴν τοῦ Ἡρακλείτου καὶ Παρμενίδου ἐπίσης καὶ ἄλλοι προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι ἠσχολήθησαν μετὰ τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τῆς γλῶσσης, ἐὰν δηλαδὴ ἡ γλῶσσα εἶναι φύσει ἢ θέσει καὶ νόμῳ. Ὁ Πυθα-

1. Βλ. Ἰωάν. Ν. Θεοδωρακοπούλου, *Μαθήματα Λογικῆς*, Ἀθῆναι 1962, σ. 6: «... ἡ γλωσσικὴ ἐκφραση, ἡ ὁποία γίνεται προφορικῶς ἢ γραπτῶς, ποτὲ δὲν ἐκφράζει ἀπολύτως τὸ νόημα, τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ εἶναι πάντοτε ἓνας συμβολισμὸς τοῦ νοήματος».

2. Πλάτ. *Κρατ.* 433 e4-5: «... προειδόσι δὲ τὰ πράγματα».

3. Ἡσιόδου, *Θεογονία* (ἐκδ. Μ. L. West), Oxford 1966, στ. 27.

γόρας υποστηρίζει την φύσει προέλευσιν τῶν ὀνομάτων ἐκ τῆς ἀμέσου θέας τῶν πραγμάτων ἐν τῷ νῶ· «τὸ μὲν οὖν εἶναι πᾶσιν ἀπὸ τοῦ τοῦ ἑαυτὸν γινώσκοντος καὶ σοφοῦ, τὸ δ' ὀνομάζεσθαι ἀπὸ ψυχῆς τῆς τοῦν μιμουμένης. Οὐκ ἄρα, φησὶ Πυθαγόρας, τοῦ τυχόντος ἐστὶ τὸ ὀνοματογενεῖν, ἀλλὰ τοῦ τὸν τοῦν ὁρῶντος καὶ τὴν φύσιν τῶν ὄντων· φύσει ἄρα τὰ ὀνόματα»¹.

Οἱ μαθηταὶ καὶ ὄπαδοὶ τοῦ Ἡρακλείτου στηριζόμενοι εἰς τὴν φύσει θεωρίαν τῆς γλώσσας βλέπουν τὰ ὀνόματα ὡς οὐσιαστικούς φορεῖς τῶν πραγμάτων. Οὗτοι τρόπον τινὰ φθάνουν εἰς τὴν μαγικὴν ἀντίληψιν τῶν ὀνομάτων. Τὰ ὀνόματα δι' αὐτοὺς καὶ αἱ λέξεις ἔχουν τὴν δύναμιν ὡς κάτοπτρα νὰ συλλαμβάνουν τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ τὴν ἐκφράζουν πλήρως. Ὁ Κρατύλος, φέρ' εἰπεῖν, ταυτίζει τὸ ὄνομα μὲ τὸ ὀνομαζόμενον καὶ ἰδρύει εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσας τὸν ὀνοματοκρατικὸν ὄντολογισμόν².

Τὰς διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου καὶ Παρμενίδου οἰκειοποιεῖται τεχνηέντως ἢ σοφιστικῆ διὰ νὰ τὰς χρησιμοποιήσῃ βραδύτερον εἰς τὰς περὶ γνώσεως καὶ γλώσσας θεωρίας αὐτῆς. Πάντες σχεδὸν οἱ Σοφισταὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν γλῶσσαν³ καὶ τὴν ρητορικὴν τέχνην. Καταρτίβονται εἰς τὴν ἐτυμολογίαν τῶν λέξεων καὶ συναγωγῆν τῶν συνωνύμων. Ἐνδιαφέρονται ἐπίσης διὰ τὴν ὀρθὴν ἢ μὴ χρῆσιν τῶν ὀνομάτων, δηλαδὴ τὴν ὀρθοέπειαν. Ὁ Πρωταγόρας⁴ λόγου χάριν εἰς τὴν γνωσιοθεωρίαν του ἀντλεῖ διδάγματα ἐκ τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Ἡρακλείτου, ἐνῶ ὁ Γοργίας ἀντιστρέφει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Παρμενίδου. Ὅτι ὁ Ἡρακλείτος διεπίστωσε μεταξὺ τῆς γλώσσας ὡς ὀλότητος καὶ τῆς ὀλότητος τοῦ λόγου, τώρα οἱ Σοφισταὶ τὸ ἐφαρμόζουν μεταξὺ τῆς μεμονωμένης λέξεως καὶ τοῦ νοητοῦ περιεχομένου αὐτῆς. Τοιουτοτρόπως τὸ μεταφυσικὸν περιεχόμενον τοῦ λόγου τοῦ Ἡρακλείτου γίνεται εἰς τοὺς Σοφιστὰς σχολαστικὴ καὶ ξηρὰ ἐτυμολογία.

Κατὰ τὸν Γοργίαν ὁ λόγος εἶναι «δυνάστης μέγας»⁵, διὰ τοῦ ὁποίου δύναται ὁ κατέχων νὰ ἀνατρέψῃ τὸν ἀντίπαλόν του. Ὁ Πρωταγόρας συγγράφει τὸ ἔργον οἱ «καταβάλλοντες» λόγοι⁶, οἱ λόγοι οἵτινες

1. Πρόκλου, Εἰς τὸν Κρατ. Πλάτ. (ἔκδ. G. Pascuali), Lipsiae 1908, σ. 6, 14 - 19.

2. Βλ. Josef Derbolav, Der Dialog »Kratylos« im Rahmen der platonischen Sprach- und Erkenntnisphilosophie, Saarbrücken 1953, σ. 39.

3. Μὲ τὴν γλῶσσαν ἀσχολεῖται ὁ Ἰππίας (Πλάτ. Ἰππ. Μείζ. 285 c), ὁ Πρωταγόρας (Ἀριστ. Ρητ. Γ', 5, 1407 b7), ὁ Πρόδικος (Πλάτ. Κρατ. 384 b) καὶ ὁ Γοργίας μὲ τὸ ὕφος (Ἀριστ. Ρητ. Γ', 1, 1404 a24 - 26).

4. Βλ. Ἰωάν. Ν. Θεοδωρακοπούλου, Εἰσαγωγή στὸν Πλάτωνα, Ἀθήναι 1964¹, σσ. 33 - 35.

5. Diels - Kranz⁸, Γοργ. 82 B 11, 8, Π 290, 17.

6. Diels - Kranz⁸, Πρωταγ. 80 B.

δύνονται ὡς οἱ παλαισταὶ νὰ ρίψουν κατὰ γῆς τοὺς ἀντιπάλους των. Οἱ Σοφισταὶ μὲ τὴν παγκρατιαστικὴν τέχνην, ὡς λέγει ὁ Πλάτων, ὡς πάνσοφοι καὶ ἀντιλογικοὶ ἀγωνισταὶ¹ προσεπάθουν μὲ τοὺς δισσοὺς λόγους νὰ παραπλανήσουν τὸν ἀκροατὴν των καὶ διὰ τῶν ρητορικῶν σχημάτων νὰ ἐπιφέρουν σύγχυσιν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀπάγοντες τοῦτον συγχρόνως ἀπὸ τῆς ὀρθῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων. Εἰς τὸν ἀντίλογον τῶν Σοφιστῶν ὑψοῦται ὁ λόγος τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ διαλόγου προσπαθεῖ νὰ μύησῃ τὴν ψυχὴν τοῦ νέου εἰς τὴν λογικὴν σκέψιν, ἵνα οὕτω δυνήθῃ οὗτος τοῦ ὄντος τυχεῖν². Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ τῆς γνώσεως τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἢ παιδευθεῖσα ψυχὴ τοῦ νέου δύναται νὰ δώσῃ λόγον, νὰ λογοδοτήσῃ, διὰ τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα γνωρίζει καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Σοφιστὴς ὡς «ἐριστικός», «ἀγωνιστικός» καὶ «ἀντιλογικός» προσπαθεῖ νὰ τὸν ἐξαπατήσῃ.

Ὁ Δημόκριτος³ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς «νόμφ»⁴ θεωρίας τῆς γλώσσης. Ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ συμβατικοῦ χαρακτήρος τῆς γλώσσης εἰς τὸν Δημόκριτον δὲν πρέπει νὰ συγχυθῇ μὲ τὸν ὑποκειμενισμόν τοῦ Γοργίου — ὁ ὁποῖος ἀντιστρέφον τὴν θεωρίαν τοῦ Παρμενίδου καὶ Ἡρακλείτου κατήργει τὴν σχέσιν τοῦ λόγου πρὸς τὰ ἔπεα ἀντικαθιστῶν αὐτὴν διὰ τῆς σχέσεως λόγου καὶ λέξεως — οὔτε μὲ τὴν ψυχολογίαν, τὴν ὁποίαν ἐνεκαινίασεν οὗτος. Εἰς τὸν Δημόκριτον ἀπεναντίας γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ συμβατικότης τῶν λέξεων διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ παράγοντος τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς γλώσσης. Ὁ Δημόκριτος ἐπὶ πλέον παραδέχεται τὸ φύσει τῶν ἤχων, ἀλλὰ καὶ τὴν συμβατικὴν σημασιодότησιν τῆς λέξεως. Ὁ φιλόσοφος διαπιστώνει ὡσαύτως ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὸν κόσμον τῆς φύσεως καὶ τῶν δημιουργημάτων αὐτῆς, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀναφαίνεται εἰς τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων ὁ πολιτισμός, ὁ ὁποῖος τιθέμενος ὑπὸ τοῦ πνεύματος συμπληρώνει καὶ ἐξευγενίζει τὸ φύσει προϋπάρχον⁵. Ὁ φιλόσοφος περαιτέρω προβαίνει εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ συγκινησιακοῦ χαρακτήρος τῆς γλώσσης. Κατὰ τὸν Δημόκριτον ἡ γλῶσσα προέρχεται καὶ ἐξελίσσεται βαθμιαίως ἐκ τῆς οὐσιαστικῆς ἀνάγκης ἐκφράσεως ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου τῶν κατεχόντων αὐτὸν αἰσθημάτων, συγκινήσεων, συναισθημάτων ἡδονῆς καὶ λύπης,

1. Πλάτ. Θεαίτ. 197 a.

2. Πλάτ. Θεαίτ. 172 d.

3. Ὁ Δημόκριτος ἔγραψε καὶ «Περὶ Ὁμήρου ἢ ὀρθοεπειῆς καὶ γλωσσῶν». Βλ. Diels - Kranz⁸, 68 B 2a, II 147, 1.

4. Diels - Kranz⁸, Δημοκρ. 68 B 26, II 148, 3 - 26.

5. Diels - Kranz⁸, Δημοκρ. 68 B 26, II 148.

χαρᾶς καὶ πόνου¹. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν πρесеβύουν βραδύτερον ὁ Ἐπίκουρος², ὁ Λουκρήτιος καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Vico καὶ ὁ J. J. Rousseau.

Ὁ Πλάτων ἐπίσης ἔχει ἀσχοληθῆ συστηματικῶς μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης. Γνωρίζει καλῶς καὶ εἰς βάθος τὰς θεωρίας τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ. Εἰς τὸν διάλογον αὐτοῦ *Κρατύλος* ἀντιπαραθέτει τὰς γνωστὰς θεωρίας περὶ τοῦ φύσει ἢ νόμῳ³ τῆς γλώσσης. Ὁ Ἑρμογένης⁴ εἰς τὸν διάλογον αὐτὸν ἐκπροσωπεῖ τὴν ἄποψιν, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν τὰ ὀνόματα εἶναι «νόμῳ καὶ ἔθει»⁵ κηρύσσεται δηλαδὴ ὑπὲρ τῆς συμβατικῆς ὀνοματοθεσίας μὲ τὴν αὐθαίρετον νοηματοδότησιν, ἥτις διὰ τοῦ ἔθους καθίσταται κτῆμα τῆς γλωσσικῆς κοινότητος⁶. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ στηρίζεται εἰς τὸν ὑποκειμενισμόν καὶ τὴν συμβατικὴν περὶ γλώσσης ἀντίληψιν τοῦ Πρωταγόρου⁷. Κατὰ τὸν μαθητὴν ὅμως τοῦ Ἡρακλείτου, τὸν Κρατύλον⁸, τὰ ὀνόματα εἶναι φύσει⁹ ταυτιζόμενα μὲ τὰ ὀνομαζόμενα, ἅτινα καὶ μιμοῦνται ὡς ὄντα «δηλώματα» αὐτῶν.

Ὁ Πλατωνικὸς Σωκράτης εἰς τὸν διάλογον αὐτὸν ἀποδέχεται ἐν μέρει τὰς καλὰς πλευρὰς ἐκάστης θεωρίας, ἐνίοτε εἰρωνεύεται τὰς ἀκρότητας αὐτῶν, ἐν τέλει δὲ κλείεται ὁ διάλογος χωρὶς νὰ δίδεται ὑπ' αὐτοῦ οὐδεμία τελεσιδικὸς ἀπάντησις. Τοῦναντίον πρὸς ὑπέρβασιν τῆς ἀντιθέσεως φύσει - νόμῳ ὁ Σωκράτης δίδει προτεραιότητα εἰς αὐτὴν ταυτὴν τὴν γνώσιν τῶν πραγμάτων: «... δῆλον δὲ ὅτι αὐτὰ αὐτῶν οὐσίαν ἔχοντά τινα βέβαιόν ἐστι τὰ πράγματα, οὐ πρὸς ἡμᾶς οὐδὲ ὑφ' ἡμῶν ἐλγόμενα ἄνω καὶ κάτω τῷ ἡμετέρῳ φαντάσματι, ἀλλὰ καθ' αὐτὰ πρὸς τὴν αὐτῶν οὐσίαν ἔχοντα ἤπερ πέφυκεν»¹⁰.

Οἱ Σοφισταὶ ἐξ ἄλλου εἶχον παρανοήσει τὴν λειτουργίαν καὶ χρῆσιν τῶν ἀπλῶν ὀνομάτων - λέξεων. Κατ' αὐτοὺς ἡ ὀρθότης τῶν ὀνομάτων εἶχεν

1. Ernst Cassirer, Was ist der Mensch, Stuttgart 1960, σσ. 146 - 147.

2. Βλ. Διογ. Λαέρτ. (ἔκδ. Long), Oxonii 1964, X, 75 κέξ.

3. Βλ. Felix Heinemann, NOMOS und PHYSIS. Herkunft und Bedeutung einer Antithese in griechischen Denken des 5. Jahrhunderts, Basel 1965², Κεφ. II, Die Vorgeschichte der sophistischen Antithese Nomos - Physis, σσ. 42 - 109. Ὁμοίως βλ. Ernst Hoffmann, Die Sprache..., Κεφ. II, σσ. 15 - 27 καὶ 156 - 162.

4. Βλ. Δ. Γ. Νιάννια, Πλάτωνος «Κρατύλος». Ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσης τοῦ Πλάτωνος, Ἀθήναι 1965, σσ. 15 - 55.

5. Πλάτ. Κρατ. 384 d 7 - 8.

6. Βλ. Josef Derbolav, Der Dialog «Kratylos»..., σ. 44.

7. Αὐτόθι, σ. 27. Διὰ τὸ γνωστὸν δόγμα τοῦ Πρωταγόρου homo mensura βλ. Πλάτ. Κρατ. 385 d. Θεαίτ. 167 c καὶ 172 ab. Νόμ. 889 e.

8. Βλ. Δ. Γ. Νιάννια, Πλάτωνος «Κρατύλος»..., σσ. 57 - 72.

9. Διὰ τὰς ἀπόψεις τοῦ Κρατύλου βλ. Πλάτ. Κρατ. 383 a4 - b7 καὶ 390 d9 - e4.

10. Πλάτ. Κρατ. 386 d9 - e4.

ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὅπερ οὐδόλως εἶναι ἀληθές. Ὡς ἀποδεικνύει ὁ Πλάτων, καὶ συμφωνεῖ ἐπ' αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ἀλήθεια δὲν ἀποκαλύπτεται διὰ τῶν ὀνομάτων, ἀλλὰ δι' ὅλης τῆς προτάσεως, δηλαδὴ τοῦ «λόγου». Ἡ ἀλήθεια κατ' οὐσίαν δὲν ἀνήκει εἰς τὴν λεκτικὴν ὀλότητα τῆς προτάσεως, ἀλλὰ εἰς τὴν κρίσιν, ἡ ὁποία λαμβάνει χώραν εἰς τὴν διάνοιαν¹ καὶ ἐπιτελεῖται μέσφ' ἐνοιῶν. Τὰ ὀνόματα συνεπῶς δὲν εἶναι ἀληθῆ ἢ ψευδῆ ἀλλὰ ὀρθά ἢ μὴ ὀρθά.

Εἰς τὸν Πλάτωνα τώρα τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ γλώσσης καὶ νοήσεως, δηλαδὴ μεταξὺ λόγου (προτάσεως) καὶ διανοίας. Ἡ πρότασις ὡς λεκτικὴ ὀλότης κατὰ τὸν φιλόσοφον ἀποτελεῖ ἐξωτερικευσιν τῆς διανοίας, τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου, ταυτιζομένη μὲν μετ' αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διαφέρουσα δὲ αὐτῆς κατὰ τὸ ὅτι διὰ τῆς φωνῆς καὶ τοῦ ἤχου καθίσταται φανερά εἰς τὴν γλωσσικὴν κοινότητα, ἡ ὁποία τὴν κατανοεῖ: «οὐκοῦν διάνοια μὲν καὶ λόγος ταῦτόν· πλὴν ὁ μὲν ἐντὸς τῆς ψυχῆς πρὸς ἑαυτὴν διάλογος ἄνευ φωνῆς γιγνόμενος τοῦτ' αὐτὸ ἡμῖν ἐπινομάσθη διάνοια»², ἐνῶ «τὸ δέ γ' ἀπ' ἐκείνης (sc. διανοίας) ῥέυμα διὰ τοῦ στόματος ἰὼν μετὰ φθόγγου κέκληται λόγος»³. Ἡ λέξις κατὰ ταῦτα ἀπλῶς «μίμημά τι εἶναι τοῦ πράγματος»⁴. Ἡ λέξις, καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἡ γλώσσα, εἶναι μίμησις τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων· μιμεῖται δηλαδὴ τὴν λογικὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ ὡς αἱ εἰκόνες παραπέμπει ἐκ τοῦ πεδίου τῶν αἰσθήσεων εἰς τὴν σφαιραν τῶν νοητῶν προτύπων, τὰ ὁποία ἀνακαλεῖ διὰ τῆς ἀναμνήσεως παλαιᾶς θεωρίας.

Ὁ φυσικὸς χαρακτήρ καὶ ἡ λειτουργία τῆς εἰκόνος συνίσταται εἰς τὴν ἀνάκλησιν ἐπὶ τῆς παραστάσεως τοῦ παρασταθέντος. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ εἰκὼν παριστᾷ τι, χωρὶς νὰ συμπίπτῃ⁵ μετ' τὸ παρασταθέν, οὕτως εἶναι καὶ τὸ «ὄνομα δῆλωμα τοῦ πράγματος»⁶. Ἡ λέξις καὶ γενικώτερον ἡ γλώσσα εἶναι τὸ αἰσθητὸν ὄργανον τοῦ πνεύματος καὶ τὸ μέσον ἐπικοινωνίας τῶν ἀτομικῶν πνευμάτων· εἶναι ὁ τόπος, ὅπου συναιρεῖται ὁ ἤχος μετ' τὸ νόημα⁷ καὶ ἐπιτελεῖται ἡ συμβατικὴ νοηματοδότησις τῶν ἤχων. Αἱ λέξεις δηλαδὴ μεταγίζουσιν τὰ μηνύματα τοῦ πνεύματος εἰς ὀρισμένην κοινότητα ἀνθρώ-

1. Πλάτ. Σοφ. 260 e3 - 4: «τὸ γὰρ τὰ μὴ ὄντα δοξάζειν ἢ λέγειν, τοῦτ' ἔστι που τὸ ψεῦδος ἐν διανοίᾳ τε καὶ λόγοις γιγνόμενον». Βλ. ὁμοίως καὶ Πλάτ. Κρατ. 385 b7 κέξ.

2. Πλάτ. Σοφ. 263 e3 - 5.

3. Πλάτ. Σοφ. 263 e7 - 8.

4. Πλάτ. Κρατ. 430 a10.

5. Πλάτ. Κρατ. 432 d2 - 3: «... ἐνδέουσι αἱ εἰκόνες τὰ αὐτὰ ἔχειν ἐκείνοις ὡν εἰκόνες εἰσίν».

6. Πλάτ. Κρατ. 433 d1 - 2.

7. Πλάτ. Ὅροι 414 d1: «φωνῆ ῥέυμα διὰ στόματος ἀπὸ διανοίας».

πων και ούτως επιτυγχάνεται ή επικοινωνία μεταξύ των εις τὸ επίπεδον τῶν γλωσσικῶν συμβόλων.

Ἡ κατοχή ὁμως τῶν γλωσσικῶν συμβόλων ὡς και ἀνωτέρω ἐλέχθη ¹ δὲν προδικάζει ὅπωςδῆποτε τὴν οὐσιαστικὴν γνώσιν τῶν πραγμάτων. Τὸ λέγειν και διανοεῖσθαι δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πρῶγμα, καιτοι δὲν ὑπάρχει τρόπος διανοήσεως, ὅστις νὰ δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὸν τρόπον ἐκφράσεως κατὰ τὴν ὁμιλίαν. Παρὰ τὴν ὀνοματοκρατικὴν ἄποψιν τοῦ Κρατύλου ² ὁ Σωκράτης πιστεύει εις τὸ ἀντίθετον. Ἡ γνώμη κατ' αὐτὸν τοῦ Κρατύλου εἶναι ἀπατηλή ³. Ἀληθὲς εἶναι κατὰ τὸν Σωκράτην τὸ ἐξῆς: ἐκ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων δύναται νὰ διαπιστώσῃ τις, ἐὰν ἡ εἰκὼν τῶν ὀνομάτων εἶναι ὀρθὴ ἢ μὴ και οὐχὶ ἀντιστρόφως ⁴, ἐπομένως και ἡ μάθησις πηγάζει ἐξ αὐτῆς τῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων και οὐχὶ ἐκ τῆς οικειότητος ἡμῶν πρὸς τὰ γλωσσικὰ σύμβολα: «... οὐκ ἐξ ὀνομάτων ἀλλὰ πολὺν μᾶλλον αὐτὰ (sc. τὰ ὄντα) ἐξ αὐτῶν και μαθητέον και ζητητέον ἢ ἐκ τῶν ὀνομάτων» ⁵.

Γλῶσσα και διάνοια κατὰ τὸν Πλάτωνα και τὸν Ἀριστοτέλη εὐρίσκονται εις στενὴν σχέσιν. Ἡ γλῶσσα ὡς εἰκὼν και εἶδωλον τῆς διανοίας φωτίζεται κατ' εὐθείαν ἐξ αὐτῆς. Ὁ κόσμος τῶν σημείων ἀποκτᾷ τὴν λάμψιν του ἐκ τοῦ νοήματος. Τὴν σχέσιν μεταξύ λέξεως και νοήματος ἐκφράζει κατὰ ἀνάλογον τρόπον ἡ σχέσις μεταξύ γραπτοῦ σημείου και προφορικοῦ λόγου ⁶.

Ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι τρίτον τι ἀπὸ τῆς ἀληθείας τοῦ πνεύματος. Ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι νεκρὸς λόγος, ὅστις ἔχει ἀνάγκην τοῦ ζῶντος, προφορικοῦ λόγου, και τοῦ πνεύματος, διὰ νὰ τὸν ζωοποιήσουν. Ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι ὡς τὰ ἀγάλματα ἢ «ὄμοιοιον ζωγραφίᾳ» ⁷, τὰ ὅποια μᾶς ἀτενίζου πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ⁸· εἶναι τι ἀσθενές, διότι διὰ τῶν σημείων ἀναφέρεται εις τὸν ζῶντα, «ἔμψυχον» ⁹ λόγον οὕτως, ὡς ἀκριβῶς ἡ σοφιστικὴ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν ¹⁰. Ὁ γραπτὸς λόγος ὡς «εἶδωλον» ¹¹

1. Βλ. σ. 152.

2. Πλάτ. Κρατ. 435 d4 - 6: «διδάσκειν... και τοῦτο πάνν ἀπλοῦν εἶναι, ὅς ἂν τὰ ὀνόματα ἐπίσθηται, ἐπίστασθαι και τὰ πράγματα».

3. Πλάτ. Κρατ. 436 a9 - b3.

4. Πλάτ. Κρατ. 439 a5 - b2.

5. Πλάτ. Κρατ. 439 b6 - 8.

6. Πλάτ. Φαῖδρ. 274 a - 278 b.

7. Πλάτ. Φαῖδρ. 275 d5.

8. Πλάτ. Φαῖδρ. 275 d4 - 6.

9. Πλάτ. Φαῖδρ. 276 a8.

10. Πλάτ. Φαῖδρ. 276. Ἐπιστ. Ζ'. 341 C, 344 C.

11. Πλάτ. Φαῖδρ. 276 a8 - 9. Βλ. και Ἰωάν. Ν. Θεοδωρακοπούλου, Πλάτωνος Φαῖδρος, Ἀθήνα 1968², σ. 281.

τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου εἶναι, ὡς λέγει ὁ Hegel, ἔκφρασις τοῦ ἔσωτερι-
κοῦ¹: εἶναι τὸ βωβὸν σημεῖον, τὸ ὁποῖον ἀποκόπτεται ἐκ τοῦ κύκλου
τοῦ ζῶντος προφορικοῦ λόγου, δηλαδὴ τοῦ διαλόγου, ἔνεκα τούτου ἀπαι-
τεῖται ἡ μεταστοιχειώσις τοῦ σημεῖου εἰς λόγον καὶ νόημα. Πράγματι
ὁ γραπτὸς λόγος χρειάζεται τὸν ἐρμηνευτήν² του. Πρέπει τὸ γράμμα νὰ
μεταστοιχειωθῇ εἰς πνεῦμα, νὰ μετατοπισθῇ ἀπὸ τὸ περιθώριον τῆς γενι-
κῆς σημασίας καὶ νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ κέντρον τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον
ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἐκφράζει τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν.

Ἡ ἀλήθεια πάλιν τοῦ γραπτοῦ σημείου, τῆς λέξεως, δὲν στηρίζεται
εἰς τὴν ὀρθότητα, ἀλλὰ εἰς τὴν εὐρύτεραν πνευματικότητα μιᾶς κρί-
σεως καὶ προτάσεως, ἡ ὁποία ἐπιλέγει ἀναλόγως τὸν τρόπον ἐκφράσεως
ἐνὸς λογικοῦ περιεχομένου. Τοῦτο καθίσταται σαφές ἐπιβεβαιούμενον ἐκ
τῆς καθημερινῆς πείρας, ἰδίᾳ ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος.
Ὁ διδάσκων ἢ ὁ συγγράφων παρατηρεῖ ὅτι ἐν ὄρισμένον περιεχόμενον
τῆς διανοίας διαθέτει ἐλαστικότητα ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν διὰ τῆς χρή-
σεως ἀφηρημένου φέρ' εἰπεῖν οὐσιαστικοῦ ἢ ρήματος. Τὰ νοήματά μας
ἐκδιπλοῦνται διὰ τῆς ἐκφράσεως ποικιλοτρόπως, ὅποτε τὸ ἀποκαλυπτόμε-
νον νόημα καὶ ἡ ἀλήθεια κατανοοῦνται ἐξ ὅλου τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ,
τουτέστιν, ὡς λέγομεν, ἐκ τῶν συμφραζομένων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται σαφῶς ὅτι, ὡς λέγει ὁ Πλάτων, ὁ «λό-
γος» καὶ ὄχι τὸ «ὄνομα» εἶναι ὁ φορεὺς τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ψεύ-
δους³. Ὁ λόγος μόνον διὰ τῆς ἐπαφῆς του πρὸς τὸ νοητὸν ὡς πέρας
διαμορφώνει τὸ ἄπειρον τῆς ὕλης τῶν φυσικῶν ἤχων καὶ τῶν θετῶν
σημείων διὰ τῆς νοηματοδοτήσεως. Ὁ λόγος διαρθρῶνει λογικῶς τὴν
λέξιν, ὡς ὁ ἰδεατὸς ἀριθμὸς τὰ μαθηματικά σημεῖα τῶν ἀριθμῶν καὶ ἡ μου-
σικὴ ἄρμονία τὰ αἰσθητὰ σύμβολα καὶ σημεῖα μιᾶς μουσικοσυνθέσεως.

Τὰ συμβατικά σημεῖα τὰ ἀνεγνωρισμένα ὑπὸ τῆς γλωσσικῆς κοινό-
τητος καθιστοῦν ἐφικτὴν τὴν συνεννόησιν καὶ ἐπικοινωνίαν τῶν ἀνθρώ-
πων. Ὁ λόγος ὅμως ὡς ἐνδιάθετος εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς σιωπηρὸς λόγος
τοῦ πνεύματος, ὁ ὁποῖος δὲν ἀπευθύνεται διὰ συμβόλων εἰς ἕτερα πρόσωπα,
ἀλλὰ κατευθύνεται πρὸς αὐτὴν τὴν νόησιν. Πολὺ ὀρθῶς ὁ Πλάτων ἀποκα-
λεῖ τὸ ἔργον τῆς διανοίας καὶ τῆς κρίσεως ὡς μονόλογον⁴ τῆς ψυχῆς,
διότι ὁ στοχασμὸς τῆς ψυχῆς εἶναι μονόλογος, τουτέστι διάλογος χωρὶς

1. G. W. Fr. Hegel, *Phänomenologie des Geistes...*, σ. 232.

2. Βλ. Πλάτ. 'Ἐπιστ. Ζ', 341 d - 342a καὶ Φαῖδρ. 275 de.

3. Ἡ ἐξάρτησις τῆς γλώσσης ἐκ τῆς ἀληθείας εἶναι σαφῆς κατὰ τὸν Πλάτωνα:
«ἄρ' οὖν οὗτος ὅς ἂν τὸ νότα λέγῃ ὡς ἔστιν, ἀληθής· ὅς δ' ἂν ὡς οὐκ ἔστιν ψευδής [sc.
λόγος]», Κρατ. 385 b7 - 8.

4. Πλάτ. Θεαιτ. 189 e4 - 190 a6.

δεύτερον συνομιλητήν, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μὲ τὴν διακοπὴν τοῦ προφορικοῦ λόγου πρὸς τὰ πρόσωπα¹ καὶ διὰ τῆς στροφῆς πρὸς αὐτὰ τὰ πράγματα.

Ἐνῶ ὁμως ἡ ἀπαλλαγὴ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν σημείων μᾶς φέρει πλησιέστερον εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, τὸ ἐξωτερικὸν σημεῖον εἶναι μία θέσις τοῦ πνεύματος, διότι τὸ πνεῦμα, ὡς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰς εἰκόνας² τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὴν λέξιν ὡς προῖον καὶ ἔργον τοῦ πνεύματος κατανοοῦμεν, ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν περὶ Ἁγίας Τριάδος διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου. Κατὰ τὸν Ἰωάννην ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ σαρκωθείς λόγος, ὁ εὕρισκόμενος εἰς τοιαύτην σχέσιν πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ, εἰς οἷαν ὁ ἐνδιάθετος πρὸς τὸν προφορικὸν λόγον παρὰ τοῖς Στωικοῖς³. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς Γραφῆς ἡρμηνεύθη βραδύτερον ἐκ μέρους τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ καὶ τῶν φιλοσόφων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἡ σχέσις πατρὸς καὶ υἱοῦ ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἐξάρτησις τῶν τριῶν ὑποστάσεων διὰ τῆς ἀπορροῆς, καθ' ἣν τὸ φωτιστόμενον καίτοι ἕτερον τοῦ ἐλλάμποντος, ἐν τούτοις κατ' οὐσίαν εἶναι ὁμοιον πρὸς αὐτό. Κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ ἡ λέξις νοεῖται ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω ὡς *emanatio intellectualis*: νοεῖται ὡς ἐκδήλωσις μὴ χρονικὴ, ἀλλὰ οὐσιαστικὴ τοῦ νοῦ, ὅστις παραμένων παρὰ ταῦτα ἀμείωτος ἐν ἑαυτῷ ἐνεργεῖ ὡς *actus ex actu*⁴ καὶ οὐχὶ ὡς μετάβασις ἐκ τοῦ δυναμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα. Ἡ λέξις καὶ τὸ ὄνομα κατὰ τὸν Θωμᾶν Ἀκινάτην εἶναι ὡς τὸ φῶς, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἐμφανίζεται τὸ χρῶμα⁵. Εἰς τὸν Πλάτωνα τὸ πλήθος τῶν λέξεων δικαιολογεῖται ἐκ τοῦ παραδείγματος τῆς μῆς ιδέας εἰς τὸ γνωστὸν θέμα ἐν-πολλὰ καὶ τὸ περὶ γενικῶν ἐννοιῶν τῶν καθόλου πρόβλημα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν ἐπιπολλῶν.

Ἡ μέθοδος, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσεν ὁ Πλάτων εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς γλώσσης δὲν ἦτο ἡ γενετικὴ τῶν Σοφιστῶν, ἀλλὰ ἡ οὐσιαστικὴ, ἡ ὁποία δὲν ἐξετάζει τὴν γλῶσσαν ὡς γίνεσθαι, ἀλλὰ ἐπισημαίνει τὰ στοιχεῖα τῆς οὐσίας⁶ τῆς. Διὰ τὸν ἀνωτέρω λόγον θεωρεῖ τὸν κόσμον τῶν ιδεῶν ἀνεξάρτητον ἐκ τῆς γλώσσης, ἰδίᾳ ὅταν ἡ γλῶσσα ἐμποδίζῃ τὴν καθαρὰν θέαν τῶν νοημάτων.

Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν μέσον μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ κόσμου·

1. Πλάτ. Σοφ. 263 e.

2. Βλ. Ἀριστ. Περὶ Ψυχ. Γ', 3, 427 b14 - 16.

3. Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1965², σσ. 395 - 6.

4. Αὐτόθι, σ. 403.

5. Αὐτόθι.

6. Βλ. H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft...*, σ. 92.

φέρει τὸν ἄνθρωπον πλησίον τοῦ κόσμου καὶ τὸν κόσμον πλησίον τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ γλῶσσα ἐπηρεάζεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος καὶ συγχρόνως ἐπηρεάζει τὸ πνεῦμα, διότι τὸ ἄσκει μὲ τὴν πείραν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Τὸ πνεῦμα ἐπίσης διὰ τῆς θεωρίας καὶ τοῦ λόγου ἀνασυντάσσει τὸν κόσμον τῆς πείρας αὐτοῦ καὶ ἀναπλάσσει διηνεκῶς τὸ κοσμοεἰδωλὸν του. Γλῶσσα ἀκριβέστερον εἶναι ἢ ἐλευθέρα παιδιὰ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἀδέσμευτον καὶ ἀνυποπτον μέσῳ τῶν λέξεων ἐκφράζει νέας πλέον συνθέτους συλλήψεις αὐτοῦ ἀποκαλύπτον συνάμα τὴν οὐσίαν καὶ ἀλήθειαν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς.

Τὴν συνάντησιν τοῦ πνεύματος μὲ τὸν κόσμον μέσῳ τῆς γλώσσης ἀντιλαμβάνεται σαφῶς ὁ Ἄριστοτέλης. Διὰ τῆς νέας θεωρίας τῆς λέξεως ὡς *σὺ μ β ὁ λ ο υ* ἐπιτυγχάνει οὗτος νὰ θέσῃ ἐπὶ νέας βάσεως τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσης¹. Βασικῶς ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ Πλάτωνος, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποῖαν τὸ ὄνομα εἶναι «*ὄ ρ γ α ν ο υ*»² διδασκαλικὸν καὶ διακριτικὸν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη εἰς τὴν ὀνοματοποιῖαν ἡ λέξις εἶναι ἀπλῶς «*σ η μ εῖ ο υ*», ὅπερ, ὅταν καθίσταται κτῆμα τῆς διανοίας, γίνεται ἀπὸ ἤχος *σὺ μ β ο λ ο υ* μὲ ὀρισμένην σημασίαν.

Ἡ γλῶσσα κατὰ τὸν Σταγίριτὴν ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν ἐκεῖνην, ὅπου συμβιβάζεται τὸ νόημα μὲ τὸν φυσικὸν κόσμον διὰ νὰ ἐκφρασθῇ καὶ κατανοηθῇ: «*Ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ· καὶ ὡσπερ οὐδὲ γράμματα πᾶσι τὰ αὐτά, οὐδὲ φωναὶ αἱ αὐταί· ὧν μέντοι ταῦτα σημεῖα πρότων, ταῦτα πᾶσι παθήματα τῆς ψυχῆς, καὶ ὧν ταῦτα ὁμοιώματα πράγματα ἤδη ταῦτά*»³.

Τὸ ὄνομα ἐπίσης, δηλαδὴ ἡ λέξις, δὲν εἶναι τυχαῖον φαινόμενον τῆς φύσεως, ἀλλὰ πνευματικὴ κατάκτησις· εἶναι «*φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην*»⁴, ὅπερ σημαίνει ὅτι «*... φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδὲν ἔστιν, ἀλλ' ὅταν γένηται σύμβολον· ἐπεὶ δηλοῦσί γέ τι καὶ οἱ ἀγράμματοι ψόφοι οἷον θηρίων, ὧν οὐδὲν ἔστιν ὄνομα*»⁵.

Τὸ σύμβολον εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἄριστοτέλους δὲν ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς μιμήσεως ἐξωτερικοῦ τινος ἀντικειμένου· δὲν εἶναι προσέτι ἀπομίμησις τῶν ἤχων τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ θέσις τοῦ πνεύματος. Οὕτως ἡ ἔννοια τοῦ συμβόλου εἰς τὸν Ἄριστοτέλη πλησιάζει τὴν ἔννοιαν τῆς

1. Βλ. Walter Bröcker, *Aristoteles*, Frankfurt 1964, Κεφ. VI, *Bewegung und Wort*, σσ. 176 - 212. — Ingemar Düring, *Aristoteles*, Heidelberg 1966, σσ. 53 - 117.

2. Πλάτ. Κρατ. 388 b13. Πρβλ. Ἄριστ. Περὶ Ἑρμην. 4, 16 b33 - 17 a4.

3. Ἄριστ. Περὶ Ἑρμην. 1, 16 a3 - 9.

4. Ἄριστ. Περὶ Ἑρμην. 2, 16 a19 καὶ 4, 16 b26. Περὶ Ψυχ. Β', 8, 420 b32 - 33.

5. Ἄριστ. Περὶ Ἑρμην. 2, 16 a27 - 29.

π ο ι ῆ σ ε ω ς. Ἡ μίμησις ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ συμβόλου εἶναι ἀληθῶς ἀποκρυστάλλωμα καὶ παράστασις τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἠναγκασμένον νὰ ἐκδηλωθῇ μέσῳ τῶν ἤχων καὶ τῶν γραπτῶν σημείων, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ὀνόματα εἶναι «σύμβολα τῶν πραγμάτων». Ἡ γλῶσσα κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι φυσικὸν «ὄργανον»¹ καὶ «εἰδῶλον» τοῦ λόγου καὶ τῆς νοήσεως, ὡς λέγει ὁ Πλάτων, ἀλλὰ σύμβολον τοῦ νοήματος. Ἡ γλῶσσα ἀντικατοπτρίζει ἐμμέσως τὰ πράγματα· εἶναι δηλαδὴ καθαρὰ ἐκπροσώπησις τοῦ πνευματικοῦ μέσῳ τοῦ συγκεκριμένου ἤχου ἢ γραπτοῦ σημείου. Τοιουτοτρόπως ἡ λέξις ἐνῶ διὰ τὸν ὀμιλοῦντα ἔχει χαρακτηῖρα ἀνακοινώσεως πρὸς κατανοήσιν καὶ συνεννόησιν μὲ τὰ μέλη τῆς γλωσσικῆς κοινότητος, ἡ ἐκφερομένη λέξις διὰ τὸν ἀποδέκτην ἔχει παραπεμπτικὸν χαρακτηῖρα· ὡς σημεῖον παραπέμπει εἰς τὸ σημαίνομενον.

Τὸ ἑλληνικὸν ρῆμα δεικνυμι ἔχει τὴν αὐτὴν ρίζαν καὶ σημασίαν πρὸς τὸ λατινικὸν *dicere* καὶ τὸ γερμανικὸν *zeigen*, ἐκ τοῦ ὁποῖου προέρχεται καὶ τὸ *sagen*, τὸ ρῆμα, ὅπερ σημαίνει λέγειν. Ἡ γλῶσσα συνεπῶς ὡς σύνολον λέξεων παραπέμπει εἰς τὸ εἶναι τῶν πραγμάτων. Ἐνῶ τὸ ὄνομα εἶναι σημεῖον, ὁ λόγος διαρθρῶναι λογικῶς τὰ πράγματα καὶ τὰ ὀρίζει².

Μεταξὺ γραπτοῦ σημείου καὶ σημαινομένου παρατηρεῖται ὀλόκληρος κλίμαξ σταδιακῶν μορφῶν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης τοῦ Ἀριστοτέλους. Οὕτως ὁ γραπτὸς λόγος εἶναι σύμβολον τοῦ προφορικοῦ, ὁ προφορικὸς λόγος ἐν συνεχείᾳ εἶναι σύμβολον τοῦ νοήματος καὶ αὐτὸ ἐν τέλει εἶναι μίμησις τῶν πραγμάτων³. Ἡ ἀνωτέρω κλιμάκωσις τῶν μορφῶν τοῦ λόγου ἐκ τῶν ὀπτικῶν πρὸς τὰς ἀκουστικάς, νοητικάς καὶ ὄντολογικάς βαθμίδας δικαιολογεῖ καὶ τὴν λογικὴν ἀνάλυσιν τῆς γλώσσης⁴. Κατὰ παρόμοιον τρόπον σκέπτεται καὶ ὁ Πλάτων εἰς τὴν Ζ' Ἐπιστολὴν του, ὅπου ὀμιλεῖ διὰ τὰς διαδοχικάς φάσεις, τὰς ὁποίας διανύει ὁ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ὀνόματος, λόγου, εἰδῶλου καὶ ἐπιστήμης, ἵνα φθάσῃ διὰ τοῦ ἐξαίφνης φωτισμοῦ εἰς τὴν ἄμεσον θεάν τῆς οὐσίας τῶν

1. Ὁ λόγος δὲν εἶναι εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ὡς εἰς τὸν Πλάτωνα «ὄργανον» χρησιμοποιούμενον ἐπὶ τινα χρόνον οὔτε «σημεῖον» (Σοφ. 262 a), ἀλλὰ σύμβολον: «ἔστι δὲ λόγος ἅπας μὲν σημαντικός, οὐχ ὡς ὄργανον δέ, ἀλλ' ὡσπερ εἴρηται κατὰ συνθήκην· ἀποφαντικός δὲ οὐ πᾶς, ἀλλ' ἐν ᾧ τὸ ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι ὑπάρχει· οὐκ ἐν ἅπασιν δὲ ὑπάρχει, οἷον ἡ ἐγγὺς λόγος μὲν, ἀλλ' οὐτ' ἀληθῆς οὔτε ψευδής». Περὶ Ἑρμην. 4, 16 b33 - 17 a4. Ὁ λόγος καίτοι αἰσθητῆς προελεύσεως (Ἀναλυτ. Ὑστερ. Β', 19, 100 a2 - 4) δηλοῖ τὰς λογικάς σχέσεις τῶν πραγμάτων καὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτῶν.

2. Ἀριστ. Μετὰ τὰ Φυσ. Γ', 7, 1012 a22 - 23. Φυσ. Α', 1, 184 b10.

3. Ἀριστ. Περὶ Ἑρμην. 1, 16 a3 - 18. Περὶ Ψυχ. Γ', 5, 430 a19 - 20: «τὸ δ' αὐτὸ ἐστὶν ἡ κατ' ἐνέργειαν ἐπιστήμη τῶν πραγμάτων». Περὶ Σοφ. Ἐλεγχ. 1, 165 a6 - 9.

4. Ἀριστ. Περὶ Ἑρμην. 4, 17 a1 - 7.

πραγμάτων¹. Ὅμοιως εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης τῆς Στοᾶς ὑπάρχουν αἱ ἐξῆς βαθμίδες²: α') ἡ φωνή, β') ἡ νοητικὴ ἐνέργεια («λογική φωνησις»), γ') τὸ νοητὸν («λεκτόν») καὶ δ') τὸ ὀνομαζόμενον ἀντικείμενον («ὕψος»).

Ἡ περὶ γλώσσης φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους διαφοροποιεῖται ἐναντι τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Πλάτων βασικῶς ἀσχολεῖται μὲ τὴν γνωστὴν ἀντίθεσιν τοῦ φύσει ἢ θέσει ὡς ἀρχῆς τῆς γλώσσης. Περαιτέρω ὁ Πλάτων ἀσχολεῖται γενικῶς μὲ τὴν ὀνοματοθεσίαν καὶ τὴν ὀρθοέπειαν, θέματα ἀνήκοντα κυρίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων καὶ ἰδίᾳ τῶν Σοφιστῶν. Ὅμοιως ἐξετάζει ὁ Πλάτων τὴν σχέσιν τῆς γλώσσης πρὸς τὴν γνώσιν³ καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν δυνατότητα ἀποκαλύψεως τοῦ εἶναι καὶ τῆς γνώσεως μέσῳ τῆς γλώσσης.

Ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τῆς καταπολεμήσεως τῆς περὶ ἰδεῶν θεωρίας τοῦ Πλάτωνος βλέπει τὴν πρότασιν ὡς λογικὴν ἐνότητα πρὸς ἑκφρασιν μιᾶς κρίσεως. Θεωρεῖ τὴν πρότασιν ὡς «λόγον ἀποφαντικόν», ὡς λέγειν «τί κατὰ τινος»⁴, ἡ ὁποία ὡς ἀποφανσις, ὡς κατὰ φασιν δηλαδὴ ἢ ἀποφασίς διὰ τοῦ συνδεδετικοῦ ἐστὶ ἀποδίδει ἰδιότητά τινα, τουτέστι κατηγορημα, εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ὑποκείμενον. Οὐχὶ εἰς τὴν εὐχὴν, προσταγὴν καὶ ἀράν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀπόφασιν βλέπει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν τρόπον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦται ἡ κρίσις καὶ αἱ διάφοροι λογικαὶ σχέσεις. Εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ «Κατηγορίαν» καὶ «Περὶ Ἑρμηνείας» ἐξετάζει ἀκριβῶς πάσας τὰς γραμματικὰς μορφὰς καὶ τὰ μέρη τοῦ λόγου ἑρμηνεύων τὸ λογικὸν μέρος τῶν προτάσεων. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης συνίσταται εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς προελεύσεως τῆς Γραμματικῆς ἐκ τῆς Λογικῆς, τῆς ἐπιστήμης δηλαδὴ, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὴν λογικὴν διάκρισιν τοῦ ὄντος, ὅπερ κατόπιν ὡς κατὰ φασιν ἢ ἀποφασίς, τουτέστιν ὡς ἀποφαντικός λόγος⁵ διὰ τοῦ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ λόγου ἐμπίπτει εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τῆς Γραμματικῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου προσβλέπει ὁ

1. Πλάτ. Ἐπιστ. Ζ', 341 c4 - d2. Διὰ τὴν παραλληλίαν μεταξὺ προφορικοῦ λόγου (γλώσσης) καὶ ὄντος βλ. Πλάτ. Κρατ. 434 a κέξ.

2. Διὰ τὴν γλώσσαν εἰς τοὺς Στωικοὺς βλ. Max Pohlenz, Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung, Göttingen 1959², σσ. 37 - 51. Ὅμοιως διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης εἰς τὸν Ἐπίκουρον βλ. Διογ. Λαέρτ. X, 75 κέξ.

3. Βλ. Πλάτ. Θεαίτ. 201 c8 - 210 b10.

4. Ἀριστ. Περὶ Ἑρμην. 5, 17 a21.

5. Βλ. Πλάτ. «φάσιν» καὶ «ἀπόφασιν» (Σοφ. 263 e12). Πρβλ. Ἀριστ. Περὶ Ἑρμην. 5, 16 b29 - 30.

6. Ἀριστ. Περὶ Ἑρμην. 5, 17 a23 - 26.

Ἀριστοτέλης εἰς τὴν γραμματικὴν διάρθρωσιν τῆς γλώσσης τὴν ὄντολογικὴν καὶ μεταφυσικὴν δομὴν τοῦ πνεύματος, ἀπὴλλαγμένην ὁμῶς τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος. Τὴν ἐσωτέραν συνάφειαν καὶ σχέσιν μεταξὺ Λογικῆς καὶ Γραμματικῆς ἀναγνωρίζει καὶ καλλιεργεῖ ἡ Σχολαστικὴ Φιλοσοφία τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τῆς ταυτίσεως τῆς Λογικῆς μὲ τὴν γλώσσαν.

(β') *Νεωτέρα φιλοσοφία.*

Ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσης εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα θεραπεύεται μέχρι τῶν Στωϊκῶν. Ἡ μεταγενεστέρα φιλοσοφία τοῦ δύνοντος ἑλληνισμοῦ ἐπαναλαμβάνει τὰ φιλοσοφήματα τῶν προγενεστέρον. Ὁ Πλωτίνος¹ — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πρόκλον, ὁ ὁποῖος συγγράφει ὀλόκληρον ἔργον, εἰς τὸ ὁποῖον σχολιάζει τὸν πλατωνικὸν διάλογον Κρατύλον παραθέτων ἐκ παραλλήλου γνώμας προσωκρατικῶν φιλοσόφων — εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης παραμένει στενῶς προσδεδεμένος εἰς τὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἐκληροδότησεν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Εἰς τὸ μυστικιστικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλωτίνου τονίζεται ἰδιαιτέρως ὁ ἄρρητος χαρακτήρ τῆς πρώτης τὴν τάξιν ὑποστάσεως τοῦ ἐν ὄσ, τὸ ὁποῖον καίτοι εἶναι ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τοῦ λόγου καὶ τῆς νοήσεως, ἴσταιται ὑπεράνω αὐτῶν καὶ δὲν κατακτάται ὑπὸ τῆς λογικῆς ψυχῆς διὰ τῆς νοήσεως, ἀλλὰ διὰ τῆς ὑπὲρ νόησιν καὶ θεωρίαν μυστικῆς ἐνώσεώς της μετ' αὐτοῦ. Ἡ ἀνωτέρω διδασκαλία τοῦ Πλωτίνου ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν περὶ λόγου διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς ἐπηρεάζει τὸν δυτικὸν Μεσαίωνα, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν μυστικὴν φιλοσοφίαν τῶν χριστιανῶν φιλοσόφων καὶ ἱεροκηρύκων τοῦ θεοῦ Λόγου ὡς οἱ Meister Eckehart (1260 - 1327), Νικόλαος Κουζᾶνος (1401 - 1464), J. Böhme (1575 - 1624) καὶ ὁ πολὺ μεταγενέστερος αὐτῶν Johann Hamann (1730 - 1788). Ἡδὴ πολὺ ἔνωρις ὁ Dante (1265 - 1321) ἀνεκάλυψε τὴν ἱστορικὴν μητρικὴν γλώσσαν. Ὁ Giambattista Vico² (1668 - 1744) ἐξ ἄλλου ἐπεδίωξε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν δημιουργίαν τῆς γλώσσης ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν ἀρχῶν τῆς ποιήσεως.

Κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης ἡσχολήθη ὁ Wilhelm von Humboldt (1767 - 1835). Ὁ Humboldt εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀναγεννητὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσης, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Imm. Kant (1724 - 1804) εἶναι ὁ ἀναγεννητὴς τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Πρὸ τοῦ Humboldt εἰς τὴν Γερμανίαν μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης ἡσχολήθη

1. Ἐvv. VI 1, 5. Ἐvv. VI 3, 19.

2. Βλ. Karl Otto Apel, Die Idee der Sprache der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico, Bonn 1963, σ. 20.

ὁ Gottfried Herder¹ (1744 - 1803). Κατὰ τὸν Herder² καὶ τὸν Humboldt ἡ γλῶσσα ἐκφράζει τὰς περὶ κόσμου ἀπόψεις τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ τὸν Herder, ὅστις πρῶτος κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν προβαίνει εἰς διάκρισιν μεταξὺ φυσικοῦ ἤχου καὶ γλωσσικοῦ φθόγγου, οἱ ἄνθρωποι μέσφ τῆς γλώσσης εἶναι διανοούμενον *sensorium commune*. Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ θησαυροφυλάκιον τῶν ἀνθρωπίνων σκέψεων καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐνεργειῶν καὶ δραστηριοτήτων ἐν γένει τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς· τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἀποκαλύπτει τὸν τρόπον τῆς ἐξελιξεῶς³ του καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνακαλύψεῶν του διὰ τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ λόγου.

Πρῶτος ὁ Humboldt⁴ διακρίνει τὴν γλῶσσαν εἰς ἐνέργειαν καὶ εἰς ἔργον. Οὗτος διεπίστωσεν ἀνάλογόν τι πρὸς τὸν F. De Saussure⁵, ὁ ὁποῖος διέκρινε τὴν γλῶσσαν εἰς *parole* καὶ *langue*. Ἡ γλῶσσα κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Humboldt εἶναι τι ζῶν· εἶναι ζωὴ καὶ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος συνεχῶς κινουμένη, ἐξελισσομένη καὶ φθειρομένη. Εἶναι ἐνέργεια καὶ ἐργασία τοῦ πνεύματος, ὡς ἡ ἐγγελιανὴ ἔννοια τῆς ὑποκειμενικότητος. Ἡ ὑποκειμενικὴ ἄποψις τῆς γλώσσης κατὰ τὸν Humboldt εἶναι ἡ ὁμίλια, ὁ ζῶν λόγος, ὁ ὁποῖος ἐκδηλοῦται ὡς ἐνέργεια, ἐνῶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἄποψις τῆς γλώσσης εἶναι ἡ ἀποκρυσταλλωμένη μορφή τοῦ λόγου, τὸ σύνολον δηλαδὴ τῶν λέξεων καὶ τὸ σύστημα τῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸ λεξικὸν καὶ γραμματικὸν τμήμα τῆς γλώσσης⁶. Ἡ ἀντικειμενικὴ ἄποψις τῆς γλώσσης κατὰ τὸν φιλόσοφον ὀνομάζεται ἔργον.

Ἡ γλῶσσα ἐκ τῆς ὑποκειμενικῆς μὲν πλευρᾶς νοούμενη εἶναι κατὰ τὸν Humboldt ἔκφρασις, ἐκ τῆς ἀντικειμενικῆς δὲ πλευρᾶς παρὰ-

1. Βλ. Siegfried J. Schmidt, *Sprache und Denken...*, Κεφ. III, σσ. 36 - 65.

2. Βλ. ἔργον αὐτοῦ «*Abhandlungen über den Ursprung der Sprache*», Βerlin 1772. Κατὰ τὸν Herder ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι θείας ἢ θηριώδους προελεύσεως, ἀλλ' ἀνθρωπίνης. Διὰ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας ὁ ἄνθρωπος προβαίνει εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν λέξεων.

3. Βλ. Siegfried J. Schmidt, *Sprache und Denken...*, Κεφ. IV, σσ. 66 - 79.

4. Βλ. ἔργον αὐτοῦ «*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes*», Darmstadt 1963, ὅπου ἐξετάζει τὴν σχέσιν τῶν γλωσσικῶν διαφορῶν ἐν συνارتῆσει πρὸς τὴν δημιουργικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Βλ. ὁμοίως Siegfried J. Schmidt, *Sprache und Denken...*, Κεφ. VI, σσ. 66 - 79 καὶ συλλογ. ἔργον ἐκδ. ὑπὸ H. G. Gadamer, *Das Problem der Sprache*, Heidelberg 1966, ἄρθρον. J. Pleines, *Das Problem der Sprache bei Humboldt*, σσ. 31 - 43, ἰδίᾳ σσ. 31 - 34.

5. Διὰ τὸν De Saussure βλ. σχετικῶς ἄρθρον Γ. Μαγουλᾶ, Ἡ συμβολὴ τοῦ F. De Saussure εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Γλωσσολογίας, Πλάτων 21, 1969, σσ. 286 - 296.

6. Βλ. Bruno Liebrucks, *Über das Wesen der Sprache*, εἰς *Zeitschrift für Philosophische Forschung*, τ. 5 (1950/51), σ. 470.

στασις (Darstellung), ἐνῶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ἴσταται ἡ σημασία. Τοιουτοτρόπως ὁ λόγος καὶ ἡ κατανόησις εἶναι δύο πλευραὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος, δηλαδὴ τῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ἐξεelίσσεται ἐν τῇ κοινωνίᾳ.

Εἰς τὸν Humboldt, ὡς εἰς τὸν Hegel, ὑπάρχει διαλεκτικὴ συνάφεια μεταξὺ νοεῖν καὶ λέγειν, ἡ ὁποία στηρίζεται εἰς τὴν παραλληλίαν μεταξὺ φθόγγου (ἄρθρώσεως) καὶ ἐνεργειῶν τῆς συνειδήσεως. Ἡ γλώσσα ὡς ἔργον ἀνάγεται εἰς τὸ παρελθόν· εἶναι τι σταθερόν, ἀλλὰ καὶ νεκρόν ὡς ἀπολιθωμένον πνεῦμα. Ἀπεναντίας ὁ ζῶν λόγος ὡς ἐνέργεια εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένος μὲ τὸ συνειδέσθαι τοῦ ἀνθρώπου· ἡ λέξις κατὰ ταῦτα εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ λόγου. Ἡ γλώσσα εἶναι ὄργανον τῆς σκέψεως καὶ ἐνέργεια ἐντελῶς ἐσωτερικῆ. Ἡ γλώσσα ἐνὸς λαοῦ συνεπῶς ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς του. Ἡ γλώσσα ὡσαύτως κατὰ τὸν Humboldt ὡς ἐσωτερικὴ ἐνέργεια καὶ ἀναβλύζουσα ἐνδοθεν ζωὴ τοῦ πνεύματος εἶναι μεσίτης μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ, δηλαδὴ εἶναι συγχρόνως εἶδος ἡ καὶ σημεῖον καὶ οὐχὶ προῖον τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων· εἶναι ὀργανισμὸς καὶ ὄργανον τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι. Ἡ γλώσσα προσέτι κατὰ τὸν Humboldt δὲν εἶναι μόνον ἐνέργεια καὶ ἔκφρασις τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ συγχρόνως μορφώνει τὴν σκέψιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Humboldt καίτοι ἐπηρεάζεται ὑπὸ τοῦ Hegel δὲν ἀκολουθεῖ ἀπολύτως εἰς τὴν περὶ γλώσσης διδασκαλίαν του τὴν γραμμὴν, τὴν ὁποίαν ἐχάραξεν ἡ φιλοσοφία ἐκεῖνου, ἀλλὰ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Hegel, ὅστις θεωρεῖ πηγὴν τῆς γνώσεως τὴν καθαρὰν νόησιν, πιστεύει εἰς δύο πηγὰς τῆς γνώσεως, τὴν ἐμπειρικὴν καὶ τὴν a priori. Οὕτως ἀπαραίτητον συντελεστὴν εἰς τὴν προέλευσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς γλώσσης παραδέχεται ὁ Humboldt καὶ τὴν ἐμπειρίαν. Τὴν πεποιθῆσιν αὐτὴν τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου τῆς γλώσσης καὶ γλωσσολόγου ἐνίσχυσεν ἡ ἐνασχόλησις του μὲ τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν.

Ὁ Heymann Steinthal (1823 - 1899) ἐπηρεάζεται ἐπίσης ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, τοῦ Humboldt καὶ τοῦ Joh. Fr. Herbart (1776 - 1841). Ἡ γλώσσα κατὰ τὸν Steinthal δὲν εἶναι τι τὸ μόνιμον, ἀλλ' ἐν συνεχῆς γίνεσθαι, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται, ἐξεelίσσεται καὶ φθείρεται· εἶναι ἐνέργεια καὶ ὄχι ἔργον νεκρόν. Ἡ γλώσσα, ὡς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Humboldt, εἶναι ἐσωτερικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος κατευθυνομένη ὑπ' αὐτοῦ, διὰ τὸν λόγον αὐτὸν λέγει ἐπιγραμματικῶς ὁ Steinthal: cogito ergo loquor¹. Αἱ διάφοροι γλώσσαι κατ' αὐτὸν εἶναι ὑποκειμενικὰ μορφώματα μὴ ἀναφερόμενα εἰς ἕτερα ἀντικείμενα, ἀλλὰ δηλοῦντα μόνον τὰς ἐαυτῶν ἐνεργείας καὶ δημιουργίας. Ἡ νόησις λοιπὸν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Steinthal

1. Βλ. Waltraud Bumann, Die Sprachtheorie Heymann Steinthals, Meisenheim 1965, σ. 17.

είναι ἡ ἀρχὴ τῆς γλώσσης, καθ' ὅτι ἀποτελεῖ καὶ τὸν πυρῆνα τοῦ αὐτοσυνειδένα¹.

Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Georg Wilh. Hegel (1770 - 1831), ὁ ὁποῖος ἐπηρέασε τὸν Humboldt καὶ τὸν Steintal. Ὁ Hegel δὲν ἠσχολήθη συστηματικῶς μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης. Τὰς γνώμας αὐτοῦ περὶ γλώσσης εὐρίσκομεν ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὸ φιλοσοφικὸν αὐτοῦ ἔργον². Περὶ γλώσσης ὁμιλεῖ ὁ φιλόσοφος κυρίως εἰς τὰ ἐξῆς ἔργα του : α') Jenenser Realphilosophie, β') Enzyklopädie der Wissenschaften καὶ γ') Vorlesungen über die Aesthetik.

Ἡ ἀληθῆς οὐσία τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Hegel εἶναι τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον πρὸς τούτοις διαθέτει βούλησιν πρὸς τὸ πράττειν, ὅποτε γίνεται πρακτικὸν πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα ὅμως μένον εἰς ἑαυτὸ καὶ καθ' ἑαυτὸ ὄν εἶναι ἐλεύθερον· εἶναι τὸ πνεῦμα εἰς τὴν σφαῖραν τῆς καθαρᾶς νοήσεως ὡς αὐτοσυνειδένα. Ἡ γλώσσα τώρα νοουμένη ὑπὸ τὸ πρῆμα τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον νοεῖ, δὲν εἶναι πρᾶξις, ἀλλὰ παρουσία³ (Dasein) τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ καθαρὸν ἐγὼ εἰς τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων γίνεται ἀντικειμενικὸν ἐγὼ⁴. Ἡ γλώσσα οὕτως ὡς παρουσία τοῦ πνεύματος καθίσταται τὸ ἐνδιαίτημα⁵ (Behausung) τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ γλώσσα εἰδικώτερον ἀποτελεῖ τὸ ὑποκειμενικὸν πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον διὰ τῶν ἐπὶ μέρους γλωσσῶν λαμβάνει ἀντικειμενικὴν μορφήν εἰς τὰ πνεύματα τῶν διαφόρων λαῶν. Ἡ σκέψις καὶ ἡ νόησις εἶναι ὁ μοναδικὸς τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον συντελεῖται τὸ ἔργον τοῦ λόγου καὶ ὅπου τὸ πνεῦμα ἀποκαλύπτεται ὡς καθαρὸν συνειδένα καὶ αὐτοσυνειδένα. Ἡ γλώσσα εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία ἐκφράζει ἓνα πνευματικόν, ἀλλ' ἐμμέσως ἐκδηλούμενον κόσμον, διότι μόνον τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ μέσον (Mitte), τὸ ὁποῖον κινεῖται μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Δύναται ἐπομένως νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ ὁμιλία καὶ ὁ λόγος προκαλοῦν ἀπότομον διακοπὴν εἰς τὴν βωβότητα τοῦ κόσμου.

Τὸ γλωσσικὸν σημεῖον κατὰ τὸν Hegel δὲν ἀνήκει εἰς τὴν φύσιν,

1. "Ενθ' ἀνωτ., σ. 76.

2. Βλ. Karl Löwith, Vorträge und Abhandlungen zur Kritik der christlichen Überlieferung, Stuttgart 1966, Κεφ. V, Hegel und die Idee der Sprache, σσ. 97 - 118. Ὁμοίως βλ. Theodor Boddamer, Hegels Deutung der Sprache, Hamburg 1969 καὶ Josef Simon, Das Problem der Sprache bei Hegel, Stuttgart 1966.

3. Βλ. G. W. Fr. Hegel, Phänomenologie des Geistes..., σ. 458.

4. Αὐτόθι, σ. 458 καὶ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, τ. 3, ἐκδοσις H. Glockner, τ. 19, Stuttgart 1965, σ. 314.

5. G. W. Fr. Hegel, Phänomenologie des Geistes..., σ. 506.

ὡς ὁ φυσικὸς ἤχος καὶ ὁ ψόφος, ἀλλὰ εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις θέτει ἀθαιρέτως τὰ σημεῖα¹ καὶ τὰ σύμβολα πρὸς ὠρισμένην παράστασιν τοῦ πνεύματος. Τὸ σημεῖον κατὰ ταῦτα εἶναι ὑπηρετικὸν τοῦ πνεύματος· καίτοι εἶναι ἕτερόν τι αὐτοῦ ἀνήκον εἰς ἕτερον γένος, εἰς τὴν σφαῖραν δηλαδὴ τοῦ αἰσθητοῦ φαινομένου, ὑποτάσσεται οὐσιαστικῶς εἰς τὸ πνεῦμα. Ἡ γλῶσσα ὡς σύνολον ὀργανωμένον ἐνὸς κόσμου ἐκ σημείων ὑλοποιεῖ τὸν ἰδεατὸν χαρακτήρα τοῦ πνεύματος, ἵνα, διὰ τῆς ἀμοιβαίας συνεννοήσεως τῶν μελῶν μιᾶς γλωσσικῆς κοινότητος, ἐπικοινωνῇ τὸ πνεῦμα ἐκάστου μετὰ τοῦ ἑτέρου².

Ἡ λέξις κατὰ τὸν Hegel εἶναι συγχρόνως τι ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν³. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ποιητικὴν ἔκφρασιν, ἡ ὁποία πάντοτε ἐκφράζει μίαν παράστασιν, ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ σημεῖον τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ἀθαιρέτων σημεῖον, ἀλλὰ ὀνομασία σύμφωνος πρὸς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Ἡ γλῶσσα περαιτέρω κατὰ τὸν Hegel εἶναι ὄργανον τοῦ Ἀπολύτου, τὸ ὅποιον γίνεται φαίνεσθαι· εἶναι σύνθετόν τι ἐκ φθόγγων καὶ πνευματικῶν περιεχομένων τῶν παραστάσεων⁴· εἶναι κατὰ τινά τρόπον τὸ σῶμα τῆς σκέψεως⁵ καὶ τελεία ἔκφρασις αὐτῆς⁶.

Ὁ Ernst Cassirer (1874 - 1945), νεοκαντιανὸς φιλόσοφος τῆς Σχολῆς τοῦ Marburg, ἀσχολεῖται συστηματικῶς μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης. Εἰς τὸ τρίτομον αὐτοῦ ἔργον «Philosophie der symbolischen Formen» ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὁ φιλόσοφος ὅτι ἡ γλῶσσα, ὁ μῦθος, ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη ὑπάρχοντα εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ συμβόλου, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τὴν αἰσθητὴν παρουσίαν τοῦ πνεύματος⁷· εἶναι μορφαὶ τοῦ πολιτισμοῦ,

1. Τοῦ αὐτοῦ, Philosophische Propädeutik, ἔκδοσις H. Glockner, τ. 3, Stuttgart 1961, σ. 209: «Die willkürliche Verknüpfung eines äusserlichen Daseins mit einer ihm nicht entsprechenden, sondern auch dem Inhalt nach davon verschiedenen Vorstellung, so daß jenes die Vorstellung oder Bedeutung von dieser sein soll, macht dasselbe zu einem Zeichen».

2. Τοῦ αὐτοῦ, Vorlesungen über die Aesthetik, τ. 3, ἔκδοσις H. Glockner τ. 14, Stuttgart 1964⁴, σ. 276 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse, ἔκδοσις H. Glockner, τ. 6, Stuttgart 1968, § 459, σ. 303.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Enzyklopädie..., § 462, σ. 304.

4. Τοῦ αὐτοῦ, Vorlesungen über die Aesthetik, τ. 3, σσ. 138 κέξ.

5. Τοῦ αὐτοῦ, System der Philosophie, ἔκδοσις H. Glockner, τ. 8, Stuttgart 1964, Teil I, Die Logik, σ. 328.

6. Τοῦ αὐτοῦ, System der Philosophie, ἔκδοσις H. Glockner, τ. 10, Stuttgart 1965, Teil III, die Philosophie des Geistes, σ. 246.

7. Βλ. συλλογ. ἔργον ἐκδοθ. ὑπὸ P. A. Schilpp, Ernst Cassirer, Stuttgart 1966, ἄρθρον S. K. Langer, Cassirers Philosophie der Sprache und des Mythos, σσ. 263 - 280.

ἀνήκουσαι εἰς τὴν θεμελιώδη λειτουργίαν τοῦ πνεύματος. Ὁ Cassirer διευρύνει τὴν ἔννοιαν τῆς μορφῆς τοῦ Kant διὰ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ εἰς περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς συμβολικῆς μορφῆς. Τὸ βασικὸν θέμα εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης τοῦ Cassirer εἶναι ἡ συμβολὴ αὐτῆς εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας. Ὁ φιλόσοφος ἔχει ἰδεαλιστικὰς ἀντιλήψεις περὶ τῆς γλώσσης, διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ὀνοματοκρατίαν· θεωρεῖ τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος ὡς ἱστορίαν τῆς λειτουργίας τῆς γλώσσης. Γλῶσσα, μῦθος, θρησκεία καὶ τέχνη εἶναι συμβολικαὶ μορφαὶ ἐκφράζουσαι τὴν σύζευξιν τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου μὲ τὸ ὑλικὸν στοιχείον τοῦ αἰσθητοῦ, τὸ ὁποῖον τὸ ἐκπροσωπεῖ. Τὸ σύμβολον κατὰ τὸν Cassirer νοεῖται ὡς παράστασις περιεχομένου τινὸς ἐπὶ τινος ἄλλου δι' ἑνὸς ἄλλου¹.

Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὰς θεωρίας, τὰς ὁποίας ἀνέπτυξαν ἕτεροι φιλοσοφικαὶ τάσεις καὶ σχολαί. Ὁ Ἰδρυτής, φέρ' εἰπεῖν, τῆς ὑπερβατικῆς φαινομενολογίας, ὁ Edmund Husserl² (1859 - 1938) ἐξετάζει τὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ὑπερβατικῆς φαινομενολογίας καὶ ἐπιχειρεῖ ν' ἀπαλλάξῃ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν Λογικὴν ἀπὸ τὰς ψυχολογοκρατικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς του καὶ τὴν ἐμπειρίαν. Ὡς ὁ Πλάτων, ἐπιθυμεῖ νὰ ἴδῃ ὁ Husserl τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων ἀπηλλαγμένην τῶν στοιχείων τῶν αἰσθήσεων· ἐπιθυμεῖ νὰ συλλάβῃ τὰς λογικὰς οὐσίας πέρα καὶ ὑπεράνω τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων εἰς τὴν ἰδεατὴν αὐτῶν μορφήν, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῆς ψυχῆς εἰς τὸ ὑπερβατικὸν καὶ καθαρὸν ἐγὼ καὶ διὰ τῆς προθετικότητος, τουτέστι τῆς ἀναφορᾶς τοῦ νοῦ πρὸς τὸ δεδομένον, τὸ καθαρὸν ἀντικείμενον τοῦ ὑπερβατικοῦ συνειδέναι. Ἡ γλῶσσα συνεπῶς κατὰ τὸν Husserl νοεῖται ὡς ἔκφρασις ἑνὸς ὑπερβατικοῦ φαινομένου. Ἡ γλῶσσα ὡς ἔκφρασις τῶν σημασιῶν — ὡς τὰ πᾶσα τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐνὸς κατὰ τὴν γνωστὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος τοῦ «ἐν-πολλὰ» — ἐξετάζεται ἐκ τῆς ὑπεργλωσσικῆς, τῆς ἰδεατῆς ἐνότητος τῆς σημασίας.

Αἱ περὶ γλώσσης ἀντιλήψεις τοῦ Husserl ἐρεῖδονται ἐπὶ τῆς φαινομενολογίας αὐτοῦ καὶ τῆς φαινομενολογικῆς ὑπερβατικῆς σκέψεώς του. Ἡ γλῶσσα κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ φιλοσόφου εἶναι θέμα θεωρητικὸν τοῦ

1. Βλ. Κ. Δ. Γεωργούλη, Ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν Γραμμάτων..., σ. 127 καὶ Ernst Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, Darmstadt 1964, Teil I, die Sprache, σ. 41. Ὁμοίως βλ. C. H. Hamburg, Symbol and Reality, the Hague 1970.

2. Βλ. Heinz Hülsmann, Zur Theorie der Sprache bei Edmund Husserl, München 1964.

στοχασμού· είναι φαινομενολογική πράξις τοῦ στοχασμοῦ εἰς τὴν κίνησιν, τὴν ὁποίαν κάμνει ἡ νόησις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γλῶσσα κατὰ τὸν Husserl δὲν εἶναι μόνον ὄργανον τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν, ἀλλὰ εἶναι καὶ ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξωτερικεύεται τὸ ὑπερβατικὸν Ἐγώ¹. Ἡ γλῶσσα περαιτέρω κατὰ τὸν φιλόσοφον εἶναι τὸ μέσον, εἰς τὸ ὁποῖον συναντᾶται ἡ μορφή μὲ τὸ περιεχόμενον, τὸ ὑποκειμενικὸν μὲ τὸ ἀντικειμενικὸν στοιχεῖον· εἶναι ὁ τόπος ὅπου ἀποκαλύπτεται τὸ πνεῦμα καὶ ἡ νόησις, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότης ἐκφράσεως καὶ ἀνακοινώσεως τῆς νοήσεως.

Ὁ λόγος κατὰ τὸν Husserl εἶναι εἰδικώτερον ἐνότης τῆς νοήσεως καὶ τῆς ὁμιλίας. Τὸ νοεῖν ὁμῶς ὡς ἐνέργεια καθορίζει καὶ καθιστᾷ ἐφικτὴν πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ λόγου. Ἡ γλῶσσα² ὡσαύτως ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ Husserl ὡς ἔννοια, ἔκφρασις καὶ σημασία. Ἡ ἔκφρασις ὡς τὸ σημαῖνον προσδιορίζει ἀντικείμενόν τι. Τὸ σημεῖον ἀναφέρεται εἰς ὠρισμένην σημασίαν. Οὕτως ἐκάστη λέξις καὶ ὄνομα παραπέμπει : α') εἰς ἓν αἰσθητὸν σημεῖον, β') εἰς μίαν ψυχικὴν ἔκφρασιν καὶ γ') εἰς μίαν λογικὴν σημασίαν. Ἡ γλῶσσα ἐπομένως ἔχει τὴν ρίζαν τῆς εἰς τὸ ὑπερβατικὸν· τὸ σημεῖον ἔχει δεικτικὸν καὶ παραπεμπτικὸν χαρακτήρα, διότι ἐκφράζον ψυχικὰ βιώματα δηλοῖ συγχρόνως τὸ τί σημαίνει τὸ περιεχόμενον ὠρισμένης παραστάσεως, τὴν ὁποίαν διὰ τῆς ὀνομασίας ἀποδίδει εἰς ἓν πρᾶγμα. Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῆς ἐκφερομένης λέξεως ἔχομεν³ : α') ἓν φυσικὸν φαινόμενον τῆς ἐκφράσεως, β') τὸ νόημά της, γ') τὴν πραγματικὴν ὑπόστασιν τοῦ διὰ τῆς λέξεως ὀνομαζομένου πράγματος καὶ δ') μίαν ψυχικὴν φάσιν τῆς σημασίας⁴.

Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσης ἀντιμετωπίζεται ὅλως διαφοροτρόπως ἐκ μέρους τοῦ μαθητοῦ τοῦ Husserl καὶ βοηθοῦ τότε αὐτοῦ εἰς Freiburg τῆς Γερμανίας Martin Heidegger⁵ (1889 -). Ὁ Heidegger, εἰς ἐκ τῶν κορυφαίων ἐπιζώντων φιλοσόφων τῆς ὑπάρξεως, ἀσχολεῖται ἰδιαίτερως μὲ τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσης. Τὴν γλῶσσαν ἐξετάζει κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ποιήσεως, ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ πρόβλημα

1. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 8.

2. Βλ. ἔργον αὐτοῦ «Logische Untersuchungen», Halle 1928, τ. 2, Τμ. I, Κεφ. I, Ausdruck und Bedeutung, σσ. 23 - 61.

3. Βλ. Κ. Δ. Γεωργιούλη, Ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἀνθρωπιστικῶν Γραμμάτων..., σ. 132 καὶ I. M. Bochenski, Europäische Philosophie der Gegenwart, Bern 1952², σ. 145.

4. Καθ' ὅμοιον τρόπον εἰς τὸν Hegel ἀντιστοιχεῖ : α') εἰς τὴν αἴσθησιν καὶ τὸ αἰσθητὸν ὁ φθόγγος (Laut), β') εἰς τὴν παράστασιν τοῦ νοῦ ἡ λέξις καὶ τὸ ὄνομα, γ') εἰς τὴν ἔννοιαν, τὴν κρίσιν καὶ τὸν λόγον (ratio) ὀλοκλήρος ἢ πρότασις. Βλ. σχετικῶς Waltraud Bumann, Die Sprachtheorie Heymann Steinthals..., σ. 125.

5. Βλ. Irmgard Bock, Heideggers Sprachdenken, Meisenheim 1966, σσ. 87 - 94.

της ἀληθείας καὶ γενικώτερον τῆς ὑ π ἄ ρ ξ ε ω ς. Ἔνεκα τούτου ἀνατρέχει εἰς τὸν λόγον τοῦ Ἑρακλείτου, τὸν μῦθον τοῦ πλατωνικοῦ Σπηλαίου, τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Μεσαίωνος καὶ τὰ φιλοσοφήματα τῶν μεγαλυτέρων πνευμάτων τῆς νεωτέρας ἐποχῆς. Πρὸς τούτοις καταφεύγει εἰς τὴν ὑψηλὴν ποίησιν, ἰδιαίτερος εἰς τὴν φιλοσοφημένην καὶ σκοτεινὴν ποίησιν τοῦ πατριώτου του Friedrich Hölderlin (1770 - 1843) καὶ ἄλλων τινῶν. Ὁ Hölderlin εἶναι ὁ μέγιστος ποιητὴς διὰ τὸν Heidegger, πολλὰ γνωστὰ ποιήματα τοῦ ὁποίου ἀναλύει διεξοδικῶς, ἰδίᾳ ὅταν θέλη νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν ἐσωτέραν συνάφειαν μεταξὺ γλώσσης καὶ ποιήσεως ἢ ὅταν θέλη νὰ περιγράψῃ τὸν ρόλον τοῦ ποιητοῦ «μεταξὺ» θεοῦ καὶ θνητοῦ διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ὄντος μέσφ τῆς γλώσσης.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Heidegger ἐπηρεάζεται κυρίως ἀπὸ τὴν φαινομενολογίαν τοῦ Husserl, τὴν φιλοσοφίαν τῆς ζωῆς¹ τοῦ Wilh. Dilthey (1833 - 1911) καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Fr. Nietzsche (1844 - 1900). Ἡ φαινομενολογία ὁμως τοῦ Heidegger ὡς θεμελιώδης ὀντολογία διαφέρει τῆς ὑπερβατικῆς φαινομενολογίας τοῦ διδασκάλου του, ἡ ὁποία ἐβλεπε τὰ φαινόμενα εἰς τὴν καθαρὰν καὶ ὑπερβατικὴν αὐτῶν μορφήν. Ἡ φιλοσοφία ἐξ ἄλλου τῆς ὑπάρξεως τοῦ Heidegger μετατοπίζει τὸ κέντρον τοῦ βάρους ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς παραδεδομένης μεταφυσικῆς εἰς τὴν πεπερασμένην ὑ π α ρ ξ ι ν τοῦ ἀνθρώπου. Τώρα εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Heidegger τὸ αἰώνιον εἶναι καὶ αἱ ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος ἰσοδυναμοῦν πρὸς τὸ ἀόριστον μηδέν². Τὸ εἶναι κατ' αὐτὸν ὡς καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ «τόδε τι» καὶ μάλιστα ὡς *hic et nunc* εἶναι τὸ συγκεκριμένον ὄν μετὰ τὴν ὀρισμένην ὀντολογικὴν διαφορὰν καὶ ὄχι τὸ ἀφηρημένον καὶ γενικὸν εἶναι τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος. Εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Heidegger τὸ ὄν αὐτὸ ἐντοπίζεται εἰδικώτερον εἰς τὴν ὑ π α ρ ξ ι ν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι εἰς τὸ ἀδιάφορον εἶναι τῶν πραγμάτων.

Ἐνθὺ ὁ Nietzsche πρὸ αὐτοῦ ἐπεχείρησε νὰ καταργήσῃ τὴν κλασσικὴν μεταφυσικὴν διὰ τῆς ἐκ νέου ἀνασκοπήσεως καὶ ἀναθεωρήσεως τῶν ἀξιών τῆς ζωῆς, ὁ Heidegger φιλοδοξεῖ νὰ διατηρήσῃ τὴν μεταφυσικὴν ὡς κλάδον τῆς φιλοσοφίας ἀσχολουμένην μετὰ τὸ μέλλον (Futurologie), ἥτις στοχαζομένη ὅτι μέχρι τοῦδε δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τῆς ἡ μεταφυσικῆς τῆς παραδόσεως προδιαγράφει τὸ μέλλον.

Εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Heidegger τὴν κεντρικὴν θέσιν καταλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ὡς παρουσία (Dasein)³, ὅστις καὶ ἀποτελεῖ

1. Βλ. Otto Fr. Bollnow, *Die Lebensphilosophie*, Berlin 1958.

2. M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen 1963¹⁰, § 58, σ. 286.

3. Βλ. Δημ. Ν. Κούτρα, Προέλευσις καὶ οὐσία τοῦ Καλλιτεχνήματος κατὰ Martin Heidegger, Πλάτων 21, 1969, σσ. 123 - 127.

τὸ ἀληθές ὄν. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τύχην εὑρεθεὶς μέσα εἰς τὸν κόσμον ὡς ἐγκοσμιότης (In-der-Welt-Sein) ἐξίσταται ἑαυτοῦ γινόμενος ὑπαρξίς (Existenz). Ὡς ὑπαρξίς νοεῖται κατὰ τὸν Heidegger ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ χρόνῳ, τῇ ἱστορίᾳ καὶ τὸ μέλλοντι. Ὑπαρξίς γίνεται ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἐμπλεκόμενος εἰς τὸν κόσμον διὰ τῆς μερίμνης, τῆς φροντίδος καὶ τῶν σχεδίων αὐτοῦ δημιουργῆ ἰσχύσει σκοπῶν διὰ τὸ μέλλον του.

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Heidegger ἐν γνώσει καὶ ἐπιγνώσει τῆς φθαρτῆς φύσεώς του καὶ τοῦ θανάτου, ὁ ὁποῖος τὸν ἀπειλεῖ, καὶ κατεχόμενος ὡς ἐκ τούτου ὑπὸ τοῦ ἄγχους, ἀποφασίζει νὰ καταστῆ ὑπεύθυνον πρόσωπον καὶ νὰ βαστάσῃ τὸ φορτίον τῆς μοίρας του. Ὁ ἄνθρωπος ὁμως ὡς ὑπαρξίς οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὰ ὑπερβατικά σχήματα τῆς κλασσικῆς μεταφυσικῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Heidegger. Ἡ διαμόρφωσις τῆς ὑπαρξίως ἐξεταζομένη ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μεταβάσεως καὶ ἀναγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὑπερβατικοῦ ὡς εἰς τὸν Husserl, ἀλλὰ ἀντιθέτως διὰ τῆς ἀυτοπερβάσεως τῆς ὑπαρξίως εἰς τὴν ἐγκοσμιότητά της. Ἐξίσταμένη ἢ διαμορφουμένη ὑπαρξίς ἐκ τῆς ἀπλοϊκῆς παρουσίας (Dasein) κατ' οὐσίαν ἐμμένει εἰς τὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κινεῖται. Ἡ ἀλήθεια¹ πάλιν κατὰ τὸν Heidegger ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν ὑπαρξίν οὐχὶ διὰ τῆς διανοίας καὶ τῆς κρίσεως, ἀλλὰ ἐκ τοῦ χειρισμοῦ τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν ἀντικειμένων, μὲ τὰ ὁποῖα καθημερινῶς ἀσχολεῖται ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἀλήθεια κατ' ἀρχὴν εἰς τὸν Heidegger δὲν εἶναι ὁμοίωσις² τῆς νοήσεως πρὸς τὸ πᾶν, τὸ νοητὸν δηλαδὴ, ὡς εἰς τὴν κλασσικὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' ἀποκάλυψις τοῦ ὄντος ἐκ τῆς συνεχοῦς σχέσεως τῆς ὑπαρξίως πρὸς τὸ εἶναι, τουτέστι τὸ μηδέν, διὰ τοῦ φωτισμοῦ (Lichtung) αὐτῆς.

Διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς ἐννοίας τῆς ὑπαρξίως προτίθεται ὁ Heidegger νὰ παραμερίσῃ τὰ παλαιὰ σχήματα τῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ τὰς διδασκαλίας περὶ ἰδεῶν, ὑποκειμενικότητος, ὑποκειμένου-ἀντικειμένου καὶ πνεύματος. Κυρίως ὁ φιλόσοφος ἐπιδιώκει νὰ καταργήσῃ τὴν γνωστὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἢ ὁποία κατὰ κόρον ἐτονίσθη εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὅστις ἐξεδηλοῦτο ὅτε μὲν ὑπὲρ τοῦ ἀντικειμένου, ὅτε δὲ ὑπὲρ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς ὑποκειμενικότητος. Διὰ τῆς ἐννοίας λοιπὸν τῆς ὑπαρξίως ὁ Heidegger θέλει νὰ ἄρῃ τὴν πολικότητα τῆς

1. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 126 καὶ 131. Ὁμοίως βλ. τοῦ αὐτοῦ, Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀληθείας, ΕΕΦΣΠΑ Κ', 1969 - 1970, σ. 208.

2. M. Heidegger, Holzwege, Frankfurt 1963⁴, σ. 25.

ἀντιθέσεως ταύτης διὰ τοῦ ἐξαφανισμοῦ τῆς δημιουργηθείσης σχέσεώς της καὶ διὰ τῆς ταυτίσεως ἐν τῇ ὑπάρξει τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ στοιχείου τῆς γνωστικῆς λειτουργίας.

Ἡ ὑπαρξις ὡσαύτως εἰς τὸν Heidegger ὑποκαθιστᾶ προγενέστερα φιλοσοφήματα καὶ φιλοσοφικὰς ἐννοίας ὑπὸ τὸ νέον πρῖσμα τῆς φιλοσοφίας του. Διὰ τοῦ τονισμοῦ τῆς ὑπάρξεως ὁ Heidegger ἀποκρούει τὸ cogito τοῦ Descartes καὶ τὸ καθαρόν συνειδέναι τοῦ Husserl. Ὁ Husserl διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ καθαροῦ συνειδέναι ταυτίζει τὴν προθετικότητα μὲ τὸ νοεῖν, ὅπερ σημαίνει καὶ τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν διὰ τὸν ἄνθρωπον. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, δηλαδὴ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ ὑπερτονισμοῦ τοῦ ρόλου τῆς ὑπάρξεως, ἀρνεῖται ὁ Heidegger τὰς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ Kant, τὸ πνεῦμα τοῦ Hegel καὶ γενικῶς τὴν ἐννοιαν τῆς συνειδήσεως. Τὸ ὄν καὶ τὴν ἀλήθειαν κατ' αὐτὸν δὲν ἀποκαλύπτει ὁ νοῦς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ intuitus τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας ἢ ἡ προθετικότης (Intentionalität) τοῦ Husserl, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξις.

Μέχρι τοῦδε εἰς τὴν κλασσικὴν μεταφυσικὴν τὸ ὄν καὶ τὸ εἶναι ἐθεωρεῖτο ὡς αἰωνία παρουσία. Ἀντιθέτως διὰ τῆς νέας τομῆς καὶ τοῦ ρήγματος, τὸ ὅποιον προκαλεῖ ὁ Heidegger εἰς τὴν παραδεδομένην μεταφυσικὴν, ἡ ὑπαρξις ὡς πεπερασμένον ὄν προσδιορίζει τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς παρουσίας (Dasein).

Τὸ ὄν ὡς γνωστὸν κατὰ τὸν Heidegger δὲν ἀποκαλύπτεται διὰ τῆς νοήσεως, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ὑπάρξεως καὶ αἰφνιδίως ὡς γεγονός (Ereignis), ὅπερ συμβαίνει ἐν τῷ χρόνῳ, τῷ μέλλοντι καὶ τῇ ἱστορίᾳ. Ὁ χαρακτήρ τῆς ἀληθείας ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν φιλόσοφον ὁμοιάζει πρὸς τὴν φύσιν τοῦ Ἑρακλείτου· δὲν ἀποκαλύπτεται ἀθρόως οὔτε διὰ μᾶς εἰς τὴν ὑπαρξιν οὔτε ἀφομοιοῦται ὀλοσχερῶς, ἀλλὰ πάντοτε ὑπάρχει ἀπόθεμα τῆς ἀληθείας κεκρυμμένον καὶ ὀλονὲν κρυπτόμενον. Ὁ διπλοῦς οὗτος ρόλος τῆς ἀποκαλύψεως (Entbergung) καὶ ἀποκρύψεως (Verbergung)¹ τῆς ἀληθείας δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν φύσιν τῆς κατανοούσης ὑπάρξεως, ἀλλ' εἰς τὴν ἐσωτέραν φύσιν τοῦ ὄντος καὶ τῆς ἀληθείας, τὰ ὅποια ἐκδηλοῦνται μέσα εἰς τὸν χρόνον καὶ τὴν ἱστορίαν ὡς αἰφνίδιον γεγονός (Geschehnis) καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον.

Τὸ ὄν καὶ ἡ ἀλήθεια² κατὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Heidegger δὲν ἀποκαλύπτεται κατ' ἀρχὴν διὰ τῆς γνώσεως. Ἡ γνώσις, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ διὰ ἐννοιῶν σύλληψις τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος μᾶς περιβάλλει, ἔρχεται πολὺ

1. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 49.

2. Βλ. Δημ. Ν. Κούτρα, Προέλευσις καὶ οὐσία τοῦ Καλλιτεχνήματος..., σσ. 131 - 133.

βραδύτερον εις την ύπαρξιν. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Heidegger ἀρχίζει τὴν ἐπαρῆν του μὲ τὸν κόσμον μέσφ τῶν ἐργαλείων. Ὡς ὁ homo faber ἀποκτᾷ τὴν γνώσιν του μέσφ τῶν σκοπῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπηρετοῦν τὰ ἐργαλεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα (καταπιάνεται) καὶ τὰ ὁποῖα χειρίζεται. Εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ὑπάρξεως ἐμπίπτει καὶ ἔχει σημασίαν ὄχι τὸ ἀδι-ἀφορον Εἶναι (Vorhandene), τὸ ὁποῖον κεῖται εἰς τὰ περιθώρια τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ τὸ Εἶναι τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα χειρίζεται ὁ ἄνθρωπος — ὡς λέγει ὁ φιλόσοφος τὸ *Zuhandene* — καὶ διὰ τῆς μερίμνης (Fürsorge) δημιουργεῖ ὀλόκληρον ἄλλισιν σκοπῶν καὶ σχεδίων, δηλαδὴ δημιουργεῖ τὸν κόσμον του.

Ὁ Heidegger θεωρεῖται ὡς ὁ διανοητής, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται συστηματικῶς μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ Εἶναι. Ὡς ὁ Ἀριστοτέλης ἐρωτᾷ καὶ αὐτὸς ἐπανειλημμένως «τί τὸ ὄν»¹, ὅπερ κατὰ τὸν Ἑλληνα φιλόσοφον «πολλὰ λέγεται»². Εἰς τρόπον ἀποκαλύψεως τοῦ ὄντος ὑπὸ τῆς ὑπάρξεως κατὰ τὸν Heidegger εἶναι ὁ λόγος καὶ ἡ ὀμιλία. Ἡ γλῶσσα³ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὁ τρόπος ἐκδηλώσεως τοῦ ὄντος καὶ τῆς ἀληθείας.

Ἡ γλῶσσα ὁμῶς κατὰ τὸν Heidegger δὲν εἶναι ὄργανον, τὸ ὁποῖον ἀπλῶς εὐρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν, ἀλλὰ εἶναι μέγιστον γεγονός (Ereignis), τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ ἡ ὑψίστη δυνατότης τοῦ νὰ εἴμεθα ἄνθρωποι. Ἡ γλῶσσα ὡσαύτως, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ ὄν, φωτίζει συγχρόνως καὶ ἀποκρύπτει τὴν παρουσίαν τοῦ Εἶναι⁴. Ὅν καὶ ἀλήθεια καθ' ὅμοιον τρόπον ἀποκαλύπτονται εἰς τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον ρίπτει ἡ ὑπαρξίς καὶ συγχρόνως ἀποσύρονται κατὰ τι εἰς τὸ σκότος.

Ἡ γλῶσσα κατὰ τὸν Heidegger εἶναι ὑπαρξιακὸν φαινόμενον⁵, διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ὡς ἐρμηνευτικὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς παρουσίας (Dasein). Τὰ κείμενα τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καὶ τῶν ποιητῶν ἀποτελοῦν κατ' αὐτὸν ὅτι διὰ τοῦ λόγου ἐξεφράσθη καὶ εἶναι ἐνθύμιον (Andenken) τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποκαλύψεως τοῦ Εἶναι. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἀκριβῶς τὸ ὄχημα (Vehikel), τὸ ὁποῖον μεταφέρει τὴν μεταφυσικὴν σκέψιν καὶ τὴν ἀγωνίαν τῶν λαῶν μέσφ τῆς ἱστορίας. Ἐνῶ κατὰ τὸν Hegel ἡ γλῶσσα εἶναι παρουσία καὶ ἐκφρασις τοῦ πνεύματος, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Heidegger ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ οἶκημα τοῦ Εἶναι, εἰς τὸ ὁποῖον κατοικῶν ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει (ex-sistiert) καὶ οὕτω προσεταιρίζεται τὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποῖαν φυλάσσει⁶.

1. Ἀριστ. Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ', 1, 1028 b4.

2. Ἀριστ. Μετὰ τὰ Φυσ. Ε', 2, 1026 b2.

3. Irmgard Bock, Heideggers Sprachdenken..., σσ. 87 - 102.

4. M. Heidegger, Über den Humanismus, Frankfurt 1965³, σ. 16.

5. Τοῦ αὐτοῦ, Sein und Zeit..., σ. 16.

6. Τοῦ αὐτοῦ, Über den Humanismus..., σσ. 5 καὶ 22.

Τὴν γλῶσσαν βεβαίως χειρίζεται ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ὁμιλίας, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐξουσιάζει. Ὁ δρόμος τῆς γλώσσης εἶναι μακρὸς, ἀλλὰ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου βραχύς. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατον καὶ φθαρτὸν ὄν μὴ δυνάμενον νὰ ἐξουσιάζῃ τῆς γλώσσης καὶ νὰ τὴν δημιουργήσῃ ἐξ ἀρχῆς. Ἡ γλῶσσα εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν κληρονομεῖ καὶ τὴν ὀμιλεῖ, ἀλλὰ ἡ συμβολὴ του εἶναι μικρά, διότι ἡ γλῶσσα ἐν μιᾷ δεδομένη ἱστορικῇ ἐποχῇ ἀποτελεῖ σύνθεσιν τοῦ παρελθόντος μὲ τὸ παρόν, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἐξελιξέως του προδιαγράφει τὸ μέλλον. Ἡ γλῶσσα συνεπῶς, ὡς λέγει καὶ ὁ Heidegger, ὀμιλεῖ¹ καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος· ὀμιλεῖ ἡ γλῶσσα, ἡ ὁποία δὲν προέρχεται ἐκ νέων ὀρολογιῶν καὶ ἐννοιῶν τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ τοῦ εἶναι, τὸ ὁποῖον ἐκδηλοῦται μέσῳ τῆς γλώσσης, ἧτις ἀποτελεῖ τὸ οἰκημα² τῆς ἀληθείας τοῦ εἶναι καὶ τὸ ἐνδιαίτημα τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ θεώρησις τῆς γλώσσης ἐκ μέρους τοῦ Heidegger εἶναι ὄντολογικὴ, ἀλλὰ, ὡς λέγει ὁ πολὺς μαθητὴς ἀλλὰ καὶ σφοδρὸς ἐπικριτὴς αὐτοῦ Karl Löwith³, ἡ ὄντολογία του ἀποτελεῖ ἀποσύνθεσιν τῆς μέχρι τοῦδε ὄντολογίας καὶ ἐν γένει τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσης. Αἱ περὶ γλώσσης δοξασίαι τοῦ Heidegger εἶναι αὐθαίρετοι ἐν σχέσει πρὸς τὴν παραδεδομένην φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης. Ἡ γλῶσσα τοῦ φιλοσόφου ἀρεσκομένη εἰς σκοτεινοὺς καὶ δυσνοήτους νεολογισμοὺς καὶ εἰς τὰ δίκην πυροτεχνημάτων ἐντυπωσιάζοντα λογοπαίγνια δικαιολογεῖ τὴν μεταφυσικὴν προέλευσιν τῆς γλώσσης μέσα ἀπὸ τὰ ἐμπειρικὰ πλαίσια καὶ χωρὶς μεταφυσικὰ ἐρείσματα κατανοοῦσης ἑαυτὴν ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρξεως. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Heidegger, ἐνῶ ἀφαιρεῖ τὸ μεταφυσικὸν ὑπόβαθρον τῆς ὄντολογίας καὶ τῆς γλώσσης, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἄμεσον συνάφειαν, ὡς νέος Πρωταγόρας κηρύσσει τὸ σύνθημα τοῦ homo mensura, ἢ διὰ νὰ εἴμεθα πλέον συνεπεῖς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ, κηρύσσει τὸ δόγμα existentia mensura. Πολέμιος ὢν παντὸς λογικοῦ στοιχείου εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑπάρξεως περιορίζει τὰ θέματα τῆς παραδεδομένης μεταφυσικῆς ἀρκούμενος μόνον εἰς τὴν ὑπαρξιν, ἡ ὁποία ἐν κατακλείδι καθιστᾷ τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ ἐμπειρικὴν ἀνθρωπολογίαν.

Ἀνατρέχων ὁ Heidegger εἰς τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντλεῖ χωρία ἐκ τῶν μεγάλων διδαγμάτων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα τελικῶς διαστρεβλώνει καὶ παραποιεῖ διὰ τῆς παρεμβολῆς τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸ κέντρον τοῦ φαινομένου τῆς γλώσσης. Ἡ ὑπαρξὶς ἀποκλει-

1. Τοῦ αὐτοῦ, *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1959, σ. 12.

2. Τοῦ αὐτοῦ, *Über den Humanismus...*, σ. 5 καὶ *Gustav Sieverth, Das Schicksal der Metaphysik von Thomas zu Heidegger*, Einsiedeln 1959, σσ. 17-20.

3. *Karl Löwith, Vorträge und Abhandlungen...*, σ. 101.

στικῶς διὰ τῆς φ ρ ο ν τ ῖ δ ο ς καὶ οὐχὶ τῆς νοήσεως ἢ τῆς κρίσεως ἀθροίζει τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ ὄντος καὶ τὴν ἐκφράζει διὰ τῆς γλώσσης. Οὕτω παραποιοῦν ὁ φιλόσοφος κατὰ βάσιν τὴν περὶ γλώσσης φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τῆς προτάξεως τοῦ ρόλου τῆς ὑ π ά ρ ξ ε ω ς λέγει : «τὸ ὑπαρξιακὸν - ὄντολογικὸν θεμέλιον τῆς γλώσσης εἶναι ὁ «λόγος» (Rede)»¹. Ὁ λόγος κατὰ τὸν Heidegger διὰ τῶν λέξεων διαρθρώνει τὸ κατανοηθὲν ὄν². Ὁ ἄνθρωπος πάλιν ὡς ὄν διὰ τῆς αυτοκατανοήσεως ἀποκαλύπτει τὸν κόσμον καὶ τὸν ἑαυτὸν του ὡς παρουσίαν (Dasein) διὰ τοῦ λόγου³. Ὁ «λόγος» ὡς τι «δηλοῦν» καὶ «λόγος ἀποφαντικὸς» κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Heidegger ὀρθῶς ὡς ἐκδήλωσις τοῦ Εἶναι καὶ τῆς οὐσίας τοῦ ὄντος. Ἡ γλώσσα περαιτέρω κατὰ τὸν Heidegger ὡς κατανόησις⁴ ἀσφαλίζει τὴν διὰ τοῦ λόγου ἀποκάλυψιν τοῦ ὄντος⁵, διότι ἡ γλώσσα κατ' οὐσίαν εἶναι τ ρ ὀ π ο ς τ ο ῦ Εἶναι (Seinsmodus) τοῦ ἀνθρώπου ὡς παρουσίας μέσα εἰς τὸν κόσμον.

Ὁ Heidegger ἐπισημαίνει ἰδιαίτερος τὴν ἄμεσον συνάφειαν μεταξὺ γλώσσης καὶ στοχασμοῦ. Ἡ λέξις κατ' αὐτὸν διαφυλάσσει τὴν κατανόησιν τοῦ Εἶναι ἐκπληροῦσα μετὰ μεγίστης προσοχῆς τὸν καθορισμὸν αὐτοῦ⁶ ἢ διάνοια ὑπακούουσα εἰς τὴν φωνὴν τοῦ Εἶναι ἀναζητεῖ τὴν λέξιν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἀλήθεια τοῦ Εἶναι γίνεται λόγος⁷. Τὸ λέγειν (sagen) κατὰ τὸν Heidegger φανεράννει πρὸ τούτοις ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὀνομάζομεν κόσμον⁸. Εἰς τὴν σύστασιν τῆς λέξεως καὶ γενικώτερον τῆς γλώσσης, ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖον, τὸ ὅποιον προέρχεται ἐκ τῆς γῆς, τὸ χ θ ὄ ν ι ο ν, εἶναι τὸ ἦχον, τὸ φυσικὸν καὶ φυσιολογικὸν μέρος τοῦ λέγειν⁹, ὅπερ διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου φέρει εἰς φῶς τὸ κατανοηθὲν Εἶναι. Ὅταν ἡ λέξις διακόπτη τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὸν φυσικὸν ἦχον τῆς φωνῆς, τότε ἐπιστρέφει ἠσύχως εἰς τὴν σιωπὴν τῆς σκέψεως¹⁰. Ἡ γλώσσα ἀντιθέτως ὡς προφορικὸς λόγος, λέγει ὁ Heidegger, εἶναι μετ' ἡχοῦ σημαίνειν (lautendes Bedeuten), ὅπερ ἔχον τὰς ρίζας αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν τοποθετεῖται εἰς τὸν κόσμον μας καὶ διαμορφώνει τὴν παρουσίαν μας ὡς ἀνθρώπων¹¹.

1. M. Heidegger, *Sein und Zeit...*, σ. 161.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι, § 7. B.

4. Αὐτόθι, § 34, σσ. 160 - 167.

5. Αὐτόθι, σσ. 37 καὶ 165. Ὁμοίως βλ. τοῦ αὐτοῦ, *Holzwege...*, σ. 286.

6. M. Heidegger, *Was ist Metaphysik*, Frankfurt 1965⁹, σ. 50.

7. Αὐτόθι.

8. Τοῦ αὐτοῦ, *Unterwegs zur Sprache...*, σ. 200.

9. Αὐτόθι, σ. 208.

10. Αὐτόθι, σ. 216.

11. Τοῦ αὐτοῦ, *Nietzsche*, Pfullingen 1961, τ. 1, σ. 170.

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν κόσμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου διαμορφοῦται καὶ ἀναπτύσσεται ἢ ὑπαρξίς¹. Ἡ γλῶσσα πάλιν δὲν ἔχει μόνον σημασίαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Εἶναι εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εὐρίσκεται εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ποίησιν. Παρὰ τὴν παλαιὰν διαφορὰν, τὴν ὁποίαν διαπιστώνει ὁ Πλάτων εἰς τὴν Πολιτείαν αὐτοῦ μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ ποιήσεως εἰς τὸν ἠθικοπλαστικὸν ρόλον αὐτῶν πρὸς διαπαιδαγώγησιν τῆς νεότητος, ὁ Heidegger τονίζει τὴν συνάφειαν μεταξὺ γλώσσης καὶ ποιήσεως. Κατὰ τὸν φιλόσοφον ὑπάρχει ἄμεσος σχέσις μεταξὺ γλώσσης καὶ Εἶναι, ὅπως ἀκριβῶς μεταξὺ γλώσσης καὶ σκέψεως. Ἡ γλῶσσα παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν δυνατότητα νὰ εὐρεθῶμεν ἔμπροσθεν τοῦ ἀποκαλυπτομένου ὄντος².

Ἡ γλῶσσα κατὰ τὸν Heidegger δὲν εἶναι ἀπλῶς ὄργανον εἰς χεῖρας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εἶναι τὸ μεγαλύτερον γεγονός τοῦ ἀνθρώπου ὡς παρουσίας (Dasein)³. Ὅπου ἐκδηλοῦται ἡ γλῶσσα, ἐκεῖ οἱ θεοὶ ὀμιλοῦν καὶ παρουσιάζεται εἰς νέος κόσμος⁴. Ἡ γλῶσσα κατὰ τὸν Heidegger ἐκφράζει ἀκριβῶς τὰ «νεύματα»⁵ τῶν θεῶν πρὸς τοὺς θνητοὺς.

Ἡ ποίησις ὁμοίως εἶναι ὁ τρόπος, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ποιητὴς προσεγγίζει τὸ Εἶναι καὶ τὸν οὐράνιον τόπον τῶν θεῶν, διὰ νὰ τὸν μεταφέρῃ κατόπιν μέσῳ τῶν λέξεων εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν θνητῶν. Ἡ ποίησις κομίζει καὶ ἀποκαλύπτει εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τῆς γλώσσης τὸ Εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παραμένει εἰς τὴν γλῶσσαν εἶναι δωρεὰ τῶν ποιητῶν⁶, διότι ἡ ποίησις εἶναι δωρεὰ καὶ δημιουργία τοῦ Εἶναι διὰ τῆς λέξεως καὶ εἰς τὴν λέξιν⁷ εἶναι ἡ χαρισματικὴ ὀνομάσις τοῦ Εἶναι καὶ τῆς οὐσίας πάντων τῶν πραγμάτων⁸.

Ἡ γλῶσσα συγγενεὺς μὲ τὴν ποίησιν, διότι ἀμφότεραι διὰ τοῦ τρόπου τῶν ἀποκαλύπτουν τὸ Εἶναι⁹. Ἡ γλῶσσα διὰ τῆς νοήσεως καὶ τοῦ στο-

1. Ὅταν λέγῃ ὁ Heidegger κόσμον, ἐννοεῖ τὸ σύνολον τῶν φροντιδῶν καὶ σκοπῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐξελλίσσεται ὁ ἄνθρωπος εἰς ὑπαρξίν· ἐννοεῖ τὸ σύνολον τῶν σκέψεων, ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων μιᾶς ὀριζομένης ἱστορικῆς ἐποχῆς. Βλ. σχετικῶς Alphonse de Waelhens, *La philosophie de Martin Heidegger*, Louvain - Paris 1969⁶, σ. 285. ὑποσημ. 2. Ὁ Heidegger ἐπίσης, λέγει: «ὅπου ὑπάρχει γλῶσσα, ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ κόσμος... καὶ μόνον ὅπου ὑπάρχει κόσμος, ἐκεῖ ὑπάρχει ἱστορία» (Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung, Frankfurt 1965³, σ. 35).

2. M. Heidegger, *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung...*, σ. 35.

3. Αὐτόθι, σ. 60.

4. Αὐτόθι, σ. 37.

5. Αὐτόθι, σ. 42.

6. Αὐτόθι, σ. 38.

7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι, σ. 40.

9. Τοῦ αὐτοῦ, *Holzwege...*, σσ. 59 καὶ 60 - 61.

χασμοῦ εἶναι ὁ τρόπος, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ κατανοηθὲν ὄν γίνεται λέξις¹. Ἡ ποίησις ὡσαύτως διὰ τοῦ ποιητοῦ, ὅστις νοεῖται ὑπὸ τοῦ Heidegger ὡς «μεταξὺ» θεῶν καὶ θνητῶν, φέρει τὰ νεύματα τῶν θεῶν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὀνοματίζουσα τοιουτοτρόπως τοὺς θεοὺς. Πέραν αὐτῶν ἡ βαυτετέρα συγγένεια καὶ σχέσις μεταξὺ γλώσσης καὶ ποιήσεως κατὰ τὸν Heidegger εἶναι ἡ ἐξῆς: ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ ὕλικόν² διὰ τὴν διάνοιαν καὶ τὴν ποίησιν. Διάνοια καὶ ποίησις συμπίπτουν³ κατὰ τὸν φιλόσοφον εἰς τὸ ἐξῆς σημεῖον: ἀμφότεραι ἀνακαλύπτουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ ὄν καὶ τὸ ἐκφράζουν μέσῳ τῆς γλώσσης. Ἡ γλῶσσα ἐπομένως, καίτοι ὡς λόγος ἐκφράζει καὶ φανερώνει τὸ εἶναι εἰς τὴν ὑπαρξιν, εἰς τὴν πρωταρχικὴν τῆς μορφῆν⁴ εἶναι ἡ πεπατημένη ὁδὸς καὶ ἡ ὕλη, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῖ ἡ ποίησις διὰ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ ὑψηλὸν λειτούργημά της. Ἡ ἀλήθεια ἐπίσης ἐν τῇ τέχνῃ, τὴν ὁποίαν συλλαμβάνει καὶ ἀποκαλύπτει ὁ ποιητῆς, ἐκφράζεται καὶ πραγματοποιεῖται ὑπ' αὐτοῦ διὰ λέξεων καὶ εἰς τὰς λέξεις. Ἡ ποίησις μάλιστα κατὰ τὸν Heidegger εἶναι ἡ πρωταρχικὴ γλῶσσα (Ursprache) ἐνὸς ἱστορικοῦ λαοῦ, διότι ἡ οὐσία τῆς γλώσσης κατ' αὐτὸν θεωρεῖται ὡς οὐσία τῆς ποιήσεως⁵. Ἡ διάνοια ὡσαύτως κατὰ τὸν φιλόσοφον εἶναι κατὰ βάθος ποίησις τῆς ἀληθείας τοῦ εἶναι⁶.

Ἐπίλογος.

Ἐκ τῆς γενομένης ἀνωτέρω ἐπισκοπῆσεως τῶν διαφορῶν ἀπόψεων καὶ θεωριῶν περὶ τῆς προελεύσεως, λειτουργίας καὶ οὐσίας τῆς γλώσσης κατεδείχθη, ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ καὶ εἰς τὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπει ἡ παροῦσα πραγματεία, ἡ ποικιλία καὶ τὸ πλήθος τῶν γνωμῶν εἰς τὴν ἀπόπειραν πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου τῆς γλώσσης.

Ὁ ἀντικειμενικὸς στοχαστῆς διερωτᾶται εὐλόγως, ἐὰν πρέπει νὰ ἀσπασθῇ μίαν ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῶν προσφερομένων ἀπαντήσεων, ἐὰν πρέπει νὰ ἐπιλέξῃ τινὰς ἐξ αὐτῶν ἢ νὰ ἀποδεχθῇ αὐτὰς ἐν τῷ συνόλῳ των. εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι μόνον ἡχος ἢ σημασία· δὲν εἶναι ἀπλῶς μέσον ἢ σκοπὸς τῆς γνώσεως· δὲν εἶναι μόνον ζῶν διάλογος οὔτε ἡ

1. Τοῦ αὐτοῦ, Was ist Metaphysik..., σ. 50 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Über den Humanismus..., σ. 42.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung..., σσ. 31 - 45.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Unterwegs zur Sprache..., σ. 267.

4. Βλ. L. Fontaine-De Visscher, La pensée du langage chez Heidegger, Revue Philosophique de Louvain, 64, 1966, σσ. 224 - 262, ἰδίᾳ σ. 243.

5. M. Heidegger, Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung..., σ. 40.

6. Τοῦ αὐτοῦ, Holzwege..., 343 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Aus der Erfahrung des Denkens, Pfullingen 1965, σ. 25.

παραδεδομένη γλώσσα τοῦ παρελθόντος· δὲν εἶναι μόνον σημεῖον ἢ εἶδωλον τῶν πραγμάτων· δὲν εἶναι ἀπλῶς ἔκφρασις τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ψυχικῶν περιεχομένων τοῦ ἀνθρώπου οὔτε σύμβολον νοημάτων· δὲν εἶναι μόνον ἔκτυπον τῆς ὀρισμένης τάξεως τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος οὔτε μορφή τῶν περὶ κόσμου ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων, ὡς λέγουν ὁ Herder καὶ ὁ Humboldt, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον τῆς γλώσσης ὡς συνισταμένη πολλῶν παραγόντων εἶναι πολυδιάστατον καὶ πολυσήμαντον.

Ἡ γλώσσα εἶναι σύνθετον γεγονός τοῦ πνεύματος· εἶναι πνευματικὴ κατάκτησις· εἶναι ἢ ὑπὸ τῆς διανοίας λογικὴ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ χάους τῶν αἰσθητῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· εἶναι τὸ λογικὸν μετείκασμα τῶν αἰσθητῶν παραστάσεων καὶ τῶν μεταφυσικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα καθ' ἑαυτὰ κρινόμενα ὑπερβαίνουν τὰ ὄρια τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου· ὁ Σωκράτης λόγου χάριν καταφεύγει εἰς τοὺς λόγους, ἵνα μέσῳ αὐτῶν γνωρίσῃ τὰ πράγματα· δὲν προχωρεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα πρὸς τοὺς λόγους, ἀλλ' ἀντιστρόφως. Ὁ λόγος εἶναι τὸ ὄργανον τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ὡς κάτοπτρον συλλαμβάνει τὰ εἶδωλα τῶν πραγμάτων καὶ ἀντακλᾷ εἰς τὸ πνεῦμα τὴν λογικὴν αὐτῶν οὐσίαν.

Διὰ τοῦ πνεύματός του ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὸν πολιτισμὸν του καὶ ἐν γένει τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Ἡ γλώσσα κατὰ ταῦτα ὡς πρωταρχικῆς σημασίας πραγματικότητος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἢ δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα αὐτοῦ δεσπόζει τοῦ περιβάλλοντός του — εἰς τὸ ὁποῖον μοιραίως καὶ ἐντάσσεται — καὶ δημιουργεῖ ἕνα κόσμον ἐξ ἐνοιῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων κινεῖται. Οὕτως ἢ ἰδανικὴ πλευρὰ τῆς γλώσσης — ἀνεξαρτήτως τῶν γλωσσικῶν σημείων καὶ συμβόλων νοουμένη — ἀποθησαυρίζει τοὺς καρποὺς τοῦ πνεύματος.

Ἡ λέξις ὡς μόριον τῆς προτάσεως κεῖται μεταξὺ πράγματος καὶ συνειδένας. Ἡ λέξις ὡς γραπτὸν σημεῖον διαφέρει τῶν λοιπῶν φυσικῶν ἢ θετῶν σημείων, διότι θεσπίζεται ὑπὸ τοῦ νοῦ· εἶναι θέσις τοῦ πνεύματος. Ἡ γλώσσα πάλιν δὲν εἶναι ἀπλοῦν ὄργανον, ὅπερ χρησιμοποιεῖ ἢ διάνοια ἐν δεδομένη στιγμή· εἶναι ὡς λέγει ὁ Humboldt ἐνέργεια τοῦ πνεύματος, ἢ ὁποία συνεχῶς ἀνανεουμένη καὶ μεταπλασσομένη ἐκφράζει τὴν ζωὴν καὶ τὸν δυναμισμὸν τοῦ πνεύματος. Ἡ γλώσσα εἶναι πράγματι σύμβολον τοῦ πνεύματος ἐκδηλούμενον εἰς τὸν ὀρίζοντα τῶν αἰσθήσεων καὶ αἰσθημάτων καὶ ἀποβλέπον εἰς τὴν διὰ τῆς ἀνακοινώσεως μετάγγισιν τοῦ πνευματικοῦ μέσῳ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὸ πνεῦμα μιᾶς ὀρισμένης κοινωνίας ἀνθρώπων. Διὰ τῆς θέσεως τοῦ συμβόλου, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐφάπτονται τὸ πνευματικὸν μὲ τὸ αἰσθητόν, αἶρεται ἢ ἑτερότης ἀφοτέρων ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος τὸ θέτει καὶ ἐπομένως τὸ κατανοεῖ.

Οὕτως ἡ γλῶσσα ὡς τι μετὰ τὸ πνεύματος καὶ ἤχου, ὡς πνευματώσεις τῶν φυσικῶν ἤχων συνδυάζει τὴν σχέσιν πνεύματος καὶ σώματος, κατὰ τὴν ὁποίαν, τὸ μὲν πνεῦμα διαπερᾶ τὴν ὕλην, τὸ δὲ φυσικὸν στοιχεῖον τῶν γλωσσικῶν σημεῖων μεταβάλλεται εἰς πνεῦμα, μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος ἀντικατοπτρίζεται διὰ λογικῶν ἐννοιῶν. Τὸ αὐτὸ ὡσαύτως ἰσχύει καὶ διὰ τὸν νοητὸν κόσμον καὶ τὰ ἀντικείμενά του, τὰ ὁποῖα γίνονται προσιτὰ μόνον διὰ τῶν λογικῶν ἐννοιῶν, διότι ἄλλως ἢ φύσις αὐτῶν παραμένει ἀνεπίστροφος· ἄλλο πρᾶγμα, φέρ' εἰπεῖν, εἶναι τὸ ὄνομα, αἱ παραστάσεις, αἱ ἐποπτεῖαι καὶ αἱ κρίσεις τῆς διανοίας καὶ ἄλλο πρᾶγμα τὰ ἀντικείμενα τοῦ νοῦ, τὰ νοητά.

Ἡ γλῶσσα ὡς ἀποτελεσθὲν ἔργον καὶ γραπτὸν μνημεῖον εἶναι ἀπόκτημα μόχθου τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπερ προσεπάθησε νὰ συλλάβῃ μέσῳ τῶν λέξεων τὴν λογικὴν οὐσίαν τοῦ τε νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου· εἶναι ὁ προσωπικὸς μόχθος τῆς ψυχῆς καὶ ὁ διάλογος αὐτῆς μετὰ πραγμάτων καὶ ὀνομάτων.

Ὁ γραπτὸς λόγος ἀποτεθεὶς εἰς τὰς σελίδας τῶν βιβλίων διαιωνίζει τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πνεύματος εἰς μίαν ὀρισμένην ἱστορικὴν στιγμήν καὶ διασώζει αὐτὰ ἐκ τῆς λήθης τοῦ χρόνου. Ὁ γραπτὸς λόγος πράγματι διασώζει τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ὑπὸ τῶν λαῶν ἀλήθειαν ἐν τῇ διαδρομῇ τῆς ἱστορίας. Τοῦτο ἐγνώριζον καλῶς οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι εἶχον κατανοήσει ὅτι ἡ γλῶσσα ἐκφράζει ὅ,τι συλλαμβάνει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἀναστροφῆς του μὲ τὸ εἶναι τῶν πραγμάτων.

Ἐνῶ ὅμως ὁ ἐξωτερικὸς λόγος, γραπτὸς ἢ προφορικὸς, ἀποκαλύπτει τὴν λογικὴν πείραν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀλήθειαν, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ νὰ συνεχισθῇ, χωρὶς τὸν ἐσωτερικὸν διάλογον τῆς ψυχῆς, τὸ ἔργον δηλαδή τῆς διανοίας καὶ τῆς κρίσεως. Ἐξωτερικὸς λόγος καὶ διάνοια εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένα. Ὁ προφορικὸς λόγος εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς διανοίας, ἡ ὁποία εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτήν. Ἡ πρότασις, φέρ' εἰπεῖν, ὡς λεκτικὴ ἀπλῶς ὀλότης, δὲν δύναται νὰ κομίσῃ εἰς ἡμᾶς γνώσιν. Ἡ πρότασις ὡς συναγωγὴ λέξεων μὲ ἀπηρτισμένην λογικὴν ἐνότητα μᾶς ὀδηγεῖ κατ' εὐθείαν εἰς τὸ λογικὸν περιεχόμενον τῆς προτάσεως, διότι ὁ ἄνθρωπος δὲν κατανοεῖ τὰς λέξεις, ἀλλὰ τὰ νοήματα· δὲν σκέπτεται μὲ λέξεις, ἀλλὰ μὲ ἐννοίας καὶ κρίσεις. Ἡ λογικὴ πληρότης καὶ σαφήνεια τῶν ἐννοιῶν καὶ κρίσεων κάμνει τὴν πρότασιν ὡς λεκτικὴν ὀλότητα κατανοητήν.

Ἀναζητοῦντες τὴν σχέσιν μετὰ τὴν γλῶσσης καὶ νοήσεως, λέξεως καὶ ἐννοίας, προέβημεν εἰς τὴν διαπίστῳσιν ὅτι ἡ διὰ τῆς ἐτυμολογικῆς μεθόδου ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ χώρου, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου κινεῖται ἡ λέξις, καὶ τοῦ κύρους αὐτῆς ἐν συναρτησίῃ πρὸς τὴν σημασίαν, τὴν ὁποῖαν ἐκφράζει, εἶναι γόνιμος εἰς τὴν ζήτησιν τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν

προσκολλώμεθα μετ' ἐπιμονῆς ἐπὶ μιᾶς παγίας καὶ ἐτοίμης ὀρολογίας. Τοῦτο διδάσκουν εἰς ἡμᾶς ἐκ μὲν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὁ Παρμενίδης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἐκ δὲ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας τῆς Δύσεως ὁ Meister Eckart, ὁ Leibniz, ὁ Hegel, ὁ Heidegger κ.ά. Οὗτοι τονίζουν ἰδιαίτερος τὴν ζωτικῆς σημασίας εἰς τὴν σφαῖραν τῆς γλώσσης σχέσιν μεταξύ τῆς ἀκριβείας τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ πολυσημάντου τῆς λέξεως. Ἐκ τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως προκύπτει εὐλόγως τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λογικὴ Ἀνάλυσις — ὡς μέθοδος καὶ τάσις εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς γλώσσης τῆς ἐποχῆς μας — εἶναι μὲν ἄριστον βοήθητικὸν μέσον ἀναλύσεως τῶν συναφειῶν μεταξύ τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν νοημάτων ἰδίᾳ, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι ἀνεπαρκῆς. Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς λογικῆς Ἀναλύσεως συνίσταται εἰς τὸ ἕξῃς : εἰς τὸ ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐξαντλήσῃ ποτὲ τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν πλοῦτον τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Ἡ γλωσσικὴ ἔκφρασις δηλαδὴ εἶναι ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος, ἀλλὰ ἐκ παραλλήλου ἀνεπαρκῆς καὶ ἀκατάλληλος εἰς τὸ νὰ φέρῃ εἰς φῶς ὅλον τὸ εἶναι τῆς σκέψεως. Ὡς ἐκ τούτου ἐπομένως περιορίζει τὰ ὄρια καὶ τὴν ἀρμοδιότητα τῆς Λογικῆς.

Πέρα τῆς ὀντολογικῆς καὶ λογικῆς θεωρήσεως πρὸς θεμελιώσιν τῆς γλώσσης ὑπὸ τῶν πολλῶν φιλοσόφων καὶ σχολῶν ὑποστηρίζεται πλῆθος ἐτέρων ἀπόψεων, ἀφορωσῶν ἰδίᾳ εἰς τὰς λειτουργίας τῆς γλώσσης εἰς τὴν τέχνην τοῦ λόγου, δηλαδὴ τὴν πεζογραφίαν καὶ τὴν ποιήσιν, τὴν ἠθικὴν, τὴν θρησκευτιαν, τὰς ψυχοφυσικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὴν συμπεριφορὰν αὐτοῦ γενικῶς ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τὴν συμμετοχὴν του εἰς τὸν πολιτισμὸν, τὸν ὅποιον μετ' ἄλλων ὁμοῦ δημιουργεῖ. Ἄλλοι τινὲς τοποθετοῦν τὴν γλῶσσαν ἐπὶ ἔθνομολογικοῦ ἐπιπέδου ἢ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς βουλήσεως καὶ τῆς πράξεως. Πολλοὶ ἐπίσης παραβλέπουν τὸν ρόλον τῆς γλώσσης ὡς τρόπου μεταδόσεως καὶ ἐκφράσεως τῆς γνώσεως τονίζοντες πρωτίστως τὸν συγκινησιακὸν χαρακτήρα αὐτῆς. Οὗτοι βλέπουν τὴν γλῶσσαν ὡς μέσον ἐκφράσεως τῶν διαφορῶν συναισθημάτων τοῦ ἀνθρώπου.

Βεβαίως πάντες γνωρίζομεν ὅτι ὁ λόγος καὶ ἡ καθημερινὴ ὁμιλία ἐκφράζει ποικιλίαν λογικῶν κατηγοριῶν καὶ κρίσεων· ἐκφράζει πλῆθος θυμικῶν καὶ συναισθηματικῶν καταστάσεων καὶ διαθέσεων ἀναγομένων εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πρακτικῆς ζωῆς, θρησκευτικῆς, τέχνης καὶ πολλῶν ἄλλων ἐνδιαφερόντων τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ λόγος δὲν εἶναι μόνον «ἀποφαντικὸς», ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ λόγος ἐκφράζει καὶ ἄλλα πολλά, ὅπως εὐχὴν, ἐπιθυμίαν, παραίνεσιν, παράκλησιν, ὑπόμνησιν, ἀπειλήν κ.τ.τ. Ἡ γλῶσσα ἐπομένως νοουμένη ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν πολλαπλῶν αἰτίων καὶ παραγόντων ἐξαρτωμένων ἐκ τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν σήμερον ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἀντικείμενον ἐρεῦνης ἐπιστημῶν συναφῶν καὶ σχέσιν ἔχουσῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὡς ἡ ψυχολογία,

ἡ κοινωνιολογία, ἡ ἔθνολογία, ἡ γλωσσολογία καὶ ἡ συγκριτικὴ γλωσσολογία.

Ἡ γλῶσσα ἐρευνᾶται κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς τέχνης καὶ ἰδίᾳ τῆς ποιήσεως. Ἐξετάζεται δηλαδὴ τὸ κατὰ πόσον ἡ γλῶσσα τῆς ποιήσεως ἐκφράζει κατηγορηματικῶς καὶ λογικῶς τὴν ἀλήθειαν ὡς «ἀποφαντικὸς» λόγος, ὡς ἔκφρασις ψυχικῶν περιεχομένων ἢ ἐὰν ἡ γλῶσσα τῆς ποιήσεως εἶναι νόθος καὶ ψευδῆς μορφὴ τοῦ λόγου ὡς μὴ ἀποκαλύπτουσα τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων.

Ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν θεῖον δῶρον τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος κατ' ἐξαίρεσιν εἶναι τὸ μόνον «ζῷον λόγον ἔχον». Ὡς ἔχων λόγον ὁ ἄνθρωπος, τουτέστι νοῦν, μετέχει τοῦ θεοῦ ὑπερέχων οὕτω τῶν λοιπῶν ζῴων. Διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου ὁ ἄνθρωπος ἐκφράζει τὸν ἐνυπάρχοντα ἐν ἑαυτῷ λόγον. Τοιουτοτρόπως δύναται ἐν κατακλείδι νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦ ὁποίου πάλιν προσδιορίζεται ἡ φύσις καὶ ὁ ἰδιάζων χαρακτήρ αὐτοῦ.

ΔΗΜ. Κ. ΚΟΥΤΡΑΣ